

HistoriskTidskrift

FÖR FINLAND

1 • 2004

Globalisering och företagsledarskap

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Stefan Nygård • Fil.mag. Charlotta Wolff
Ekonom: Fil.kand., merkonom Lars Karhunen

REDAKTIONSRÅD

Henrik Meinander (ordförande) • Max Engman • Nils Erik Forsgård
Tom Gullberg • Matti Klinge • Rainer Knapas • Henrik Knif
Lars-Folke Landgrén • Mikko Majander • Eljas Orrman
Minna Sarantola-Weiss • John Strömberg • Henrika Tandefelt

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk tidskrift för
Finland*

[www.pro.tsv.fi/
historisk-tidskrift](http://www.pro.tsv.fi/historisk-tidskrift)

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:
HTF, Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet.
Telefon 09/618 77 553,
fax 09/618 77 550.

Redaktionens kontaktuppgifter:
lars-folke.landgren@helsinki.fi
stefan.nygard@helsinki.fi
charlotta.wolff@helsinki.fi

Kontaktperson i Sverige:
Fil.dr Karin Sennefelt, Uppsala universitet
(karin.sennefelt@hist.uu.se)

Historisk tidskrift för Finland trycks med bidrag av Finlands Akademi och Svenska litteratursällskapet i Finland.

Globalisering och företagsledarskap i Finland och Sverige

Stora länder och stora företag stjal ofta all uppmärksamhet från små länder och små företag. Detta gäller i hög grad forskningen om internationella direktinvesteringar. Den internationella litteraturen om ekonomins internationalisering och direktinvesteringarnas tillväxt och utveckling under 1900-talet är i mångt och mycket en historia om amerikanska, brittiska, franska, japanska och tyska dotterbolag. Internationaliseringsprocessen på 1900-talet gällde emellertid också små länder och deras företag. Detta är en aspekt som länge kommit i skymundan i den internationella forskningen om direktinvesteringar. Framför allt negligerade man länge de små ländernas annorlunda förutsättningar. Man utgick aningslöst från premisser att teorier som utformats utifrån och testats empiriskt i de stora länderna också överensstämde med beteendemönstren i mindre länder.

I den mån den internationella forskningen överhuvudtaget uppmärksammade de små ländernas direktinvesteringar, förutsattes dessa följa de stora ländernas företag i spåren, företrädesvis de amerikanska. Att den internationella forskningen hade detta synsätt var inte förvånande, då den mycket länge utgick från amerikanska erfarenheter. Under 1970- och framför allt 1980-talen visade ny forskning att västeuropeiska och japanska direktinvesteringar på flera väsentliga områden uppträdde på ett helt annat sätt än sina amerikanska konkurrenter.

Det är förvånande att det dröjde så länge innan man började intressera sig för de små ländernas direktinvesteringar, eftersom de ofta haft något av en pionjärroll. Företagen i små industriländer gav sig ofta ut på den internationella marknaden tidigt, eftersom de till skillnad från sina konkurrenter i de stora industriländerna inte kunde utnyttja några skaleffekter på sina små hemmamarknader.

Frapperande var att den forskning som nu tog fart i viss mån fortsatte i de gamla hjulspåren så att den i mycket stor utsträckning kom att handla om

de stora ländernas direktinvesteringar på de små ländernas marknader.¹ Så småningom kom emellertid studiet av de mindre ländernas direktinvesteringar igång. Det handlade i mycket hög grad om deras landvinningar på de stora marknaderna i Europa och Nordamerika. Det finns därför litet kunskap om utvecklingen av de små industriländernas direktinvesteringar dels på varandras marknader, dels på andra marknader i och utanför Europa.²

Det var därför mycket glädjande att det första Gösta Mickwitz-seminariet ägnades åt frågor som gällde nordiska företags globalisering, utländska direktinvesteringar i Finland och finska företagsledares erfarenheter av främmande marknader och internationalisering. Seminariet ägde rum i Svenska litteratursällskapets lokaler i Helsingfors den 18 oktober 2003. Seminariet inleddes med att Gösta Mickwitzpriset för första gången delades ut. Pristagaren blev fil. dr Susanna Fellman, som erhöll priset för uppsatsen ”Finska industriledare – en välutbildad elit” publicerad år 2002 i *Ekonomiska Samfundets Tidskrift*. Uppsatsen är en vidareutveckling av Fellmans doktorsavhandling *Uppkomsten av en direktörprofession* från år 2000.

Susanna Fellman deltog även i seminariet och talade om företagsledares utländska erfarenhet och företagets internationalisering. Hon diskuterade därvid sin forskning om i vilken mån finska ingenjörers och företagsledares utbildning omfattade utlandserfarenheter eller ej och om man i detta avseende kan se någon förändring under perioden 1900–1970. Den tekniska och merkantila utbildningen var bristfällig i Finland före 1914, varför många

¹ T. ex. H. Schröter, *Aussenpolitik und Wirtschaftsinteresse. Skandinavien im ausserwirtschaftlichen Kalkül Deutschlands und Grossbritanniens 1918–1939* (Frankfurt am Main 1983); A. Teichova, *An economic background to Munich. International business and Czechoslovakia 1918–1938* (Cambridge 1974); A. Teichova & P. L. Cottrell (eds), *International Business and Central Europe 1918–1939* (New York 1983); M. Wilkins, 'The history of European Multinationals. A new Look', *Journal of European Economic History*, 1987; M. - L. Hinkkanen-Lievonon, *British trade and enterprise in the Baltic States 1919–1925*, *Studia Historica* 14 (Helsingfors 1984).

² T. ex. R. Miry, 'Die direkte Investition belgischer Kapitalien im Auslande', *Weltwirtschaftliches Archiv* 1939; A. Stonehill, *Foreign ownership in Norwegian enterprises* (Oslo 1965); S. Nordlund, *Uppträkten av Sverige. Utländska direktinvesteringar i Sverige 1895–1945*, *Umeå Studies in Economic History* 12 (Umeå 1989); H. O. Byqvist, *Gränslös ekonomi? Ekonomisk integration i Norden ur svenskt perspektiv*, *Umeå Studies in Economic History* 1998, 20; H. Schröter, *Aufstieg der Kleinen; multinationale Unternehmen aus fünf kleinen Staaten vor 1914* (Berlin 1993); L. F. Franko, *The European Multinationals. A renewed challenge to American and British big business* (London 1976).

ingenjörer och blivande företagsledare sökte sig utomlands. Det handlade mycket om att skaffa sig språkkunskaper och att skapa och upprätthålla existerande nätverk på de europeiska marknaderna, främst i Storbritannien och Tyskland.

Under mellankrigstiden gick utlandsstudier och utlandspraktik tillbaka. Som orsak nämner Fellman den mer restriktiva politik mot studentutbyte som kännetecknade denna period. Utlandsstudierna fick ett nytt uppsving från och med 1960-talet. Man åkte inte längre till Tyskland som förut, utan i stället till framför allt Förenta staterna och Storbritannien. Trots att utlandsstudiernas betydelse framhövdes av det finska näringslivet var det under hela perioden endast en mindre del av de blivande företagsledarna som avlade sina examina utomlands. Även om globaliseringen hade haft stark betydelse och finska företagsledare haft en omfattande utländsk erfarenhet levde den traditionella finska utbildningsmodellen kvar, så att man ofta bara byggde vidare på en finsk akademisk examen.

Under rubriken ”Globalisering av företag i ett långt tidsperspektiv” talade fil. dr R i c h a r d P a l m e r från Stockholm om olika perspektiv på svenska företags utlandsexpansion under 1900-talet. Palmer diskuterade först begreppen internationalisering och globalisering och hävdade att om begreppet globalisering skall kunna användas vetenskapligt ”måste det för det första avdemoniseras och avpolitiserats och för det andra operationaliseras”. Palmers utgångspunkt är att svenska företag länge varit involverade i globaliseringsprocessen. Han beskriver denna process utgående från en modell som tar fasta på vad han kallar globaliseringsprocessens två huvuddimensioner. Den första dimensionen gäller intensiteten, d.v.s. antalet gränsöverskridande transaktioner. Med detta avses hur många anställda som de svenska dotterbolagen har utomlands i förhållande till det totala antalet anställda inom företaget. I intensitetsdimensionen ingår också företagets utlandsförsäljning i förhållande till deras totala försäljning. Den andra dimensionen gäller extensiteten i företagets globalisering. Vad som här avses är i hur många länder och världsdelar man har dotterbolag.

Palmers resonemang bygger på hans doktorsavhandling *Historical Patterns of Globalization* från år 2001. I denna använder han sig av ett antal svenska internationella storföretag som fallstudier. I den på seminariet framlagda uppsatsen tar han sin utgångspunkt i två av dessa företag, Ericsson och Electrolux. Palmer menar att begreppet globalisering lämpar sig bra för analyser av långsiktig förändring. Utöver den senaste globaliseringsfasen som inleddes

i början av 1980-talet identifierar han ytterligare två, åren 1900–1914 respektive 1960-talet. Intensiteten och extensiteten i företagens globaliseringsprocess var emellertid exceptionell under 1980- och 1990-talen i jämförelse med de två tidigare perioderna.

Palmer har med sina begrepp intensitet och extension på ett konstruktivt sätt lyckats operationalisera och fånga de rumsliga och kvantitativa förändringar som globaliseringsprocessen skapar. Dessa utgångspunkter skulle dels kunna leda till viktiga diskussioner om företags långsiktiga rumsliga och kvantitativa utvecklingsdrag, dels kunna generera analytiska frågor om olika drivkrafter i företagens globaliseringsprocess.

Palmer talar om att globaliseringsprocessen gett upphov till ett intensifierat utbyte mellan världsdelar och länder. Om två svenska dotterbolag har etablerat sig i Sydafrika respektive Japan men inte är representerade någon annanstans i Afrika och Asien, kan man då tala om ett intensifierat utbyte mellan länder och världsdelar? Det förefaller mer rimligt att ett intensifierat utbyte mellan världsdelar och länder uppstår då svenska företag förekommer inte bara på en enstaka marknad utan på ett flertal olika marknader i Asien och Afrika.

När Palmer diskuterar Ericssons geografiska spridning påpekar han att företaget tvingades avveckla sina företag i Central- och Östeuropa efter andra världskriget. Detta leder osökt in på frågan hur man skall se på begreppet under perioden 1945–1989/1991. Kan man verkligen tala om en global ekonomi och globaliseringsprocess i en situation där världen är uppdelad i två väsensskilda ekonomiska system? Efter 1989–1991 blev omständigheterna radikalt annorlunda. Vi fick ett mer eller mindre likartat ekonomiskt system, d.v.s. något som man skulle kunna kalla en global marknadsekonomi.

En intressant upplysning som Palmer ger är att de utlandsanställdas andel i procent av det totala antalet anställda på Ericsson under 1930- och 1960-talen i stort var densamma som vid mitten av 1990-talet. Vad man emellertid inte får klart för sig är om de utlandsanställda arbetade i försäljnings- eller tillverkningsföretag. Var tillverkningen inom Ericsson i stor utsträckning kvar i Sverige? Gällde andelen utlandsanställda främst försäljningsverksamheten? I fallet Electrolux arbetade de utlandsanställda främst i tillverkningsföretag. För att få en verklig förståelse för de svenska företagens globaliseringsprocess verkar det vara viktigt att kunna fastställa vilken kategori de utlandsanställda tillhörde vid olika tidpunkter, försäljning eller tillverkning, eller bådadera.

Utländska företags verksamhet i Finland före 1960 har inte tidigare blivit föremål för någon systematisk undersökning. I föredraget ”The significance

of European direct investments in a small industrializing economy. The case of Finland in the Interwar Period” diskuterade professor R i i t t a H j e r p p e dels de utländska företagens omfattning, dels varför utländska företag sökte sig till den finska marknaden under mellankrigstiden. Var det de finska råvarorna eller jakten på en ny marknad som lockade, eller ville man öppna moteld för att minska konkurrensen från medtävlare?

Hjerppe behandlade också den hållning som den nya staten Finland intog när det gällde utländska försök att vinna inflytande över landets näringsliv och tillgångar. Hon visade att den unga staten Finland länge intog en relativt generös hållning när det gällde att släppa in utländska intressen på sin marknad. I detta sammanhang kan man ur en svensk synvinkel fråga sig varför man i Finland var mindre restriktiv än i Sverige. Hjerppe menar att den generösare hållningen delvis kan förklaras med att Finland var en ny stat och därför av tillväxtekonomiska skäl var i större behov av utländskt kapital och kunskap.

I syfte att kartlägga förekomsten av utländska företag har Hjerppe utnyttjat olika typer av material från såväl företag som från olika statliga myndigheter som haft att göra med tillståndsgivning gällande utlänningars rätt att medverka i finska företag. Hjerppe tog upp den viktiga frågan om hur man definierar och identifierar ett utländskt företag. Är det t.ex. det utländska kapitalets andel av det totala aktiekapitalet som skall avgöra? Hjerppe har valt att definiera ett utländskt företag som ett företag med utländska aktieägare eller utländska styrelsemedlemmar. Möjligen skulle man i detta sammanhang kunna diskutera de metoder som tillgreps av utländska aktörer för att dölja sin närvaro och som skapar svårigheter när det gäller att identifiera förekomsten av utländska intressen. I Sverige förekom t.ex. mycket ofta, inte minst när det gällde tyska företag, olika slag av bulvanarrangemang. Användningen av optionsinstrumentet är en annan omständighet som ofta försvårar identifieringen.

Den utländska etableringen ökade antalsmässigt speciellt påtagligt inom den kemisk industrin, verkstads- och metallindustrierna. Beaktar man däremot den produktionsmässiga omfattningen så var det framför allt inom kemisk industri som de utländska företagen hade en större betydelse. Framför allt tyska och nordiska företag, speciellt svenska, var verksamma på mellankrigstidens finska marknad. På tredje och fjärde plats kom brittiska och norska företag. Det stora antalet tyska företag väcker frågor om i vilken mån detta utöver ekonomiska orsaker också hade utrikespolitiska skäl.

De utländska intressena gjorde ofta sitt intrång på den finska marknaden som försäljande dotterbolag. En del av dessa kom senare att etablera tillverkningsföretag. Detta påminner en hel del om de svenska erfarenheterna av direktinvesteringar under mellankrigstiden, vilket skulle kunna tala för att de utländska företagens etablering följde den s.k. etableringskedjans logik. Hjerppe visar också att de utländska direktinvesteringarnas andel av den totala finska produktionen minskade under 1930-talet. Vad berodde detta på? Hade det ekonomiska eller politiska orsaker?

Det avgjort mest uppseendeväckande av Hjerppes resultat är att etableringen av utländska företag under mellankrigstiden i Finland enligt hennes rön var betydligt större än vad man tidigare ansett eller trott sig veta. Det visar sig att det fanns omkring 230 utländska företag verksamma i Finland, vilket är dubbelt så många som tidigare uppskattningar pekat på. Själv har jag i min egen forskning kring direktinvesteringar i Sverige kommit till samma typ av resultat, d.v.s. att den utländska företagetableringen under såväl tiden före 1914 som under mellankrigstiden var betydligt större än vad man tidigare uppskattat. Hjerppes undersökning visar att grannländerna har en mycket framträdande roll som direktinvestorer. Det skulle därför kunna vara intressant att se i vilken mån detta även stämmer beträffande Norge och Danmark.

Hjerppes undersökning är också viktig därför att hon valt att studera direktinvesteringar utifrån värdlandets horisont – ett angreppssätt som, på några få undantag när, varit sällsynt när det gäller den historiska forskningen om ekonomins internationalisering. Hjerppes undersökning visar att forskningen om direktinvesteringar har mycket att vinna på studier om små länder. Hennes resultat ger ytterligare underlag för en modernare syn på de små länderna. Dessa har spelat en betydligt större roll som marknader för mellankrigstidens direktinvesteringar än vad man tidigare trott.

Det första Mickwitzseminariet har på ett övertygande sätt visat hur viktigt det är att ägna uppmärksamhet åt vad som karakteriserar de små länderna och deras aktörer samt hur dessa påverkas och betraktas av den internationella marknaden. Genom flera komparativa studier om små länder som värdländer eller som direktinvestorande aktörer kan vi lära oss mera såväl om internationella direktinvesteringar som om den moderna kapitalistiska utvecklingen.

Finska industriledares utlands- erfarenhet och näringslivets tidiga internationalisering

SUSANNA FELLMAN

I dag är det finska näringslivet ytterst internationellt.¹ Företagens direktinvesteringar utomlands, som var anspråkslösa ända fram till 1980-talet, har under de två senaste decennierna vuxit explosionsartat. De utländska investeringarna i Finland har likaså ökat snabbt. Även om det finska näringslivet internationaliserades sent är det en missuppfattning att direktinvesteringar utomlands mer eller mindre saknades före 1980-talet. Redan i början av 1900-talet grundade några finska företag dotterbolag eller köpte upp produktionsenheter i andra länder, främst Sverige.² Även om de tidiga utlandsetableringarna var anspråkslösa ur ett totalekonomiskt perspektiv, visar de att det finska näringslivet redan mycket tidigt hade ett intresse i att söka sig utomlands. Trots att utlandsetableringar var strikt reglerade i Finland under decennierna efter kriget, började också finska storföretag aktivt söka sig utomlands på 1960- och 1970-talet. Antalet utländska företag som tidigt investerade i Finland har också klart underskattats.³ Det finska näringslivet var med andra ord inte så slutet som det ofta ansetts.

I min doktorsavhandling studerade jag den finska industriledningens

¹ Uppsatsen är skriven inom projektet Företagsledarprofil och näringslivets internationalisering som finansieras av Finlands Akademi.

² Susanna Fellman, 'Utvidgad hemmamarknad eller språngbräda till Europa? Finska företag i Sverige före andra världskriget', Juhana Aunesluoma & Susanna Fellman (red.), *Från olika till jämlika. Finlands och Sveriges ekonomier på 1900-talet* (2004). Under utgivning.

³ Riitta Hjerpe, 'Ruotsalaiset yritykset Suomessa sotien välisenä aikana', Juhana Aunesluoma & Susanna Fellman (red.), *Från olika till jämlika*.

professionalisering under perioden 1900–1975 och hur företagsledarnas utbildning och karriär förändrades under perioden.⁴ Det framgick bl.a. att de flesta företagsledare hade någon form av utlandserfarenhet. Företagsledarna utgjorde i hög grad en elit, med den sociala bakgrund och de finansiella möjligheter och kontakter som behövdes för att kunna söka sig utomlands för studier och arbetspraktik. Dessutom utgjorde de blivande företagsledarna en aktiv och ambitiös grupp unga män som ville skaffa sig de färskaste kunskaperna och bekanta sig med de nyaste trenderna utomlands. I familjeföretag som idkade utrikeshandel var kortare och längre studieperioder utomlands speciellt vanliga: arvtagarna skulle förberedas för sitt kommande värv.

Blivande företagsledare sökte sig speciellt aktivt utomlands kring sekelskiftet 1900. Under mellankrigstiden skedde en nedgång i företagsledarnas rörlighet, även om de flesta ännu gjorde studieresor utomlands. På 1960- och 1970-talen inträdde en ny generation av företagsledare i finsk storindustri. Denna generation hade också ofta en omfattande utlandserfarenhet. Samtidigt satte det finska näringslivets internationalisering igång.

I denna uppsats skall vi se närmare på företagsledarnas utlandserfarenhet och dess betydelse för företagets tidiga internationalisering. Bidrog en omfattande utlandserfarenhet till företagsledarens benägenhet att välja en internationell strategi? Det är ett välkänt fenomen att finska företagsledares och ingenjörers studieresor har varit en viktig källa till teknologisk diffusion i Finland under den tidiga industrialiseringen.⁵ Dessutom förde företagsledarna och experterna från sina resor med sig kunskap om arbetsledning och fabriksorganisation, som de tillämpade i sina företag. Man har kunnat påvisa att företagsledarens bakgrund – både utbildning och funktionell bakgrund – påverkar företagsledarens strategier.⁶ Jag kommer här att koncentrera mig

⁴ För begreppet ”professionalisering av företagsledning”, se Susanna Fellman, *Uppkomsten av en direktörsprofession. Industriledarnas utbildning och karriär i Finland 1900–1975*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk nr 155, Finska Vetenskaps-Societeten (Helsingfors 2000), s. 43–45.

⁵ Marjatta Hietala, 'Innovaatioiden ja kansainvälistymisen vuosikymmenet', *Helsinki eurooppalaisessa kehityksessä 1875–1917. Tietoa, taitoa, asiantuntemusta*, Suomen Historiallinen Seura (Helsingfors 1990), s. 17–24; Timo Myllyntaus, 'The Best Way to Pick up a Trade.' Journeys Abroad by Finnish Technical Students 1860–1940', *ICON, Journal of the International Committee for the History of Technology* (1996), s. 138–163.

⁶ Neil Fligstein, 'The Intraorganizational Power Struggle: Rise of Finance Personnel to Top Leadership in Large Corporations, 1919–1979', *American Sociological Review* vol. 52,

på den spirande industrialiseringen i början av 1900-talet, vilken avbröts av en mera inåtvänd period under mellankrigstiden, och på den begynnande ”moderna” internationaliseringsprocessen på 1960- och 1970-talen.

Formell utbildning utomlands bland storindustrins företagsledare 1900–1975

Rörligheten bland blivande företagsledare och affärsmän var stor vid sekelskiftet 1900. Ingenjörernas utländska studier och studieresor är väldokumenterade, men också blivande affärsmän och merkantilt utbildade reste utomlands i syfte att inhämta kunskaper och erfarenheter.⁷ En av de främsta orsakerna till studieresor utomlands under denna tid var den bristfälliga utbildningen i hemlandet både på det merkantila och det tekniska området. Det har påpekats att studieresorerna var oundvikliga för finska ingenjörer ännu i början av 1900-talet, eftersom den inhemska ingenjörutbildningen var anspråkslös.⁸ Det samma gällde också det merkantila området. Studieresor och praktik utomlands var dessutom bland företagare, affärsmän och handelsmän sedan gammalt det traditionella sättet att skaffa sig fackutbildning. En sådan utbildning var speciellt vanlig bland arvtagare till familjeföretag som idkade utrikeshandel.

Av tabell 1 framgår att sammanlagt 50 av de 324 direktörer som ingick i den direktörspopulation jag studerat hade avlagt en examen i utlandet. Trots att utlandserfarenhet ansågs viktigt hade ändå majoriteten skaffat sin formella yrkesmässiga utbildning i Finland. De flesta med en utländsk examen finns i den mellersta kohorten. I den äldsta kohorten var formell utbildning överhuvudtaget någonting mera sällsynt. Direktörerna i denna kohort hade i stället ofta gjort långa studieresor utomlands. Direktörer med utländsk bakgrund hade naturligtvis i regel en utländsk examen, men de var överlag få och hade sällan en formell utbildning: endast sju utlänningar hade avlagt någon examen. En nedgång i andelen direktörer med utländsk examen ägde rum under perioden. I början av 1900-talet etablerade sig den tekniska

nr 1 (1987), s. 44–58; Margarethe Wiersema, 'Strategic Consequences of Executive Succession within Diversified Firms', *Journal of Management Studies* vol. 29 nr 1 (1992), s. 73–94.

⁷ Susanna Fellman, 'Affärsmännens utländska studieresor 1880–1939', I. R. Oitinen & M. Rahikainen (toim.), *Keulakuvia ja peränpitäjiä. Vanhan ja uuden yhteiskunnan rajalla*, Suomen Historiallinen Seura (Helsinki 2000), s. 256–268.

⁸ Myllyntaus.

Tabell 1 Antalet avlagda examina utomlands bland 324 direktörer i finsk industri åren 1900–1970, fördelade kohortvis enligt direktörernas födelseår.

	1829–1874	1875–1904	1905–1940	Totalt
Utbildning	N	N	N	N
Högre teknisk utbildning	5	22	4	31
Företagsekonomisk utbildning	-	1	-	1
Anna högre utbildning	-	1	2	3
Lägre merkantil utbildning	8	-	-	8
Annan lägre utbildning	6	4	1	11
Utländska examina totalt	19	28	7	54
Antal direktörer	50*

Källa: Susanna Fellman, *Uppkomsten av en direktörprofession. Industriledarnas utbildning och karriär i Finland 1900–1975*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk nr 155. Finska Vetenskaps-Societeten (Helsingfors 2000).

högskoleutbildningen och på 1920-talet handelshögskoleutbildningen slutgiltigt i Finland.⁹ Under mellankrigstiden minskade dessutom studenternas rörlighet överlag i Europa. Många länder, t.ex. Tyskland, började tillgripa en restriktivare politik gentemot utländska studenter. Dessutom fanns det en nationell orientering i den finländska utbildningen: inhemsk utbildning skulle prefereras framför utländsk. Den restriktivare politiken ledde å andra sidan småningom till att olika former för direkt studentutbyte uppstod.

Ingenjörerna utgör i tabell 1 den klart största gruppen. Majoriteten av ingenjörerna med utländsk examen fanns i den andra kohorten och de hade ofta avlagt sin examen under åren kring sekelskiftet 1900. Detta är inte förvånande eftersom ingenjörerna överlag representerade en rörlig profession. De tidiga finska ingenjörerna studerade i regel utomlands en tid. Om man t.ex. ville bli el- eller bergsingenjör måste man ända fram till mellankrigstiden specialisera sig utomlands. Flera av de tidiga finska ingenjörerna hade avlagt både en inhemsk och en utländsk ingenjörsexamen. Av de direktörer som finns upptagna i tabellen hade åtta stycken avlagt både en utländsk och en inhemsk ingenjörsexamen. Efter första världskriget sjönk antalet ingenjörer med utländsk examen markant; endast sex direktörer i populationen avlade en ingenjörsexamen i utlandet under mellankrigstiden.

⁹ Högre svenska handelsläroverket omvandlades år 1927 till Svenska handelshögskolan, då också Handelshögskolan vid Åbo Akademi inrättades. Kauppakorkeakoulu, som visserligen formellt varit handelshögskola sedan 1911, höjde också målmedvetet nivån på undervisningen i början av 1920-talet. Antalet studeranden och utexaminerade växte snabbt.

I den äldsta kohorten utgjorde direktörer med merkantil utbildning den största gruppen. En orsak var naturligtvis att utbudet på högre handelsutbildning (handelsinstitut, handelshögskolor) på 1800-talet var i det närmaste obefintligt i Finland. Antalet företagsekonomer var visserligen litet i den direktörspopulation som jag undersökt, men någon större iver att besöka utländska handelshögskolor kan inte observeras bland dem. Endast en direktör hade en examen från en handelshögskola utomlands.¹⁰

Även om antalet direktörer med utländsk utbildning var få i den sista kohorten, betyder det inte att utländska studier förlorade i betydelse. Fortsättningsvis reste finländarna utomlands för att komplettera sin utbildning. Antalet direktörer med längre studieuppehåll vid utländska universitet och högskolor ökade dessutom på nytt under 1950- och 60-talet. Under efterkrigstiden resta man främst ut för att under en tid studera ekonomi och företagsledning vid *business schools*. T.ex. Gustaf Serlachius (G. A. Serlachius Ab) hade kompletterat sin ekonomimagistersexamen med studier vid Centres d'Études Industrielles i Genève och vid universitetet i Madison, Wisconsin i USA. Pentti Salmi (Enso-Gutzeit) studerade ett år vid den välrenommerade Chicago Business School, och Gustav Rosenlew (Oy W. Rosenlew Ab) hade besökt Harvard Business School. Bland annat utvecklades av det s.k. Asla-Fulbright-systemet bidrog till denna utveckling. Flera av de direktörer som ingick i min direktörspopulation vistades nämligen vid ett amerikanskt universitet just med ett ASLA-Fulbright-stipendium inom ramen för det s.k. Leaders and Specialists-programmet.¹¹ Även kortare uppehåll för att studera företagsledning och organisation var vanliga. Finland fick en egen företagsledarutbildning i slutet av 1950-talet i och med att det s.k. LIFIM-programmet (Liikkeenjohdon Instituutti – Finnish Institute of Management) inledde sin verksamhet, och på 1970-talet upplevde företagsledarutbildningen i Finland ett genombrott. De flesta företagsledare i min population hade emellertid studerat företagsledning utomlands.

¹⁰ R. Erik Serlachius, son till Gösta Serlachius och verkställande direktör för G. A. Serlachius, hade efter ingenjörstudier i Tyskland genomgått den berömda franska högskolan Hautes Études Commerciales på 1920-talet.

¹¹ *Leaders* och *Specialists*-stipendium beviljades åt personer som hunnit längre i karriären, för att de under några månader skulle fördjupa sig i sitt specialområde.

Studieresor och arbetspraktik utomlands bland finska industriledare 1900–1975

Trots att det var en minoritet som avlagt en utländsk examen hade så gott som alla företagsledare företagit någon utländsk studieresa. Vad en dylik studieresa innefattade kunde emellertid variera avsevärt. Vissa företagsledare hade gjort mycket omfattande resor på flera år till olika länder – *grand tours* – där både studier och praktik ingick. Utlandsvistelsen utgjorde i detta fall den huvudsakliga utbildningen. Arvtagarna till P. C. Rettig & Co. studerade och praktiserade i regel utomlands under en längre period. Denna typ av utlandsvistelser var länge en viktig form av företagsledarutbildning. De flesta studieresor bland direktörerna i direktörspopulationen bestod emellertid av några månaders uppehåll utomlands, i syfte att förkovra sig på något område eller lära sig språk. Då den formella utbildningen utvecklades och behörighetsvillkoren ökades ersattes de långa studieresorna av formella studier i hemlandet, medan studieresorna i större utsträckning tog formen av kompletterande utbildning och praktik utomlands. Ännu långt in på 1900-talet utbildades visserligen många arvtagare till familjeföretag enligt den traditionella modellen. Bakom begreppet ”studieresor” kan man också tidvis finna mycket korta, av arbetsgivaren finansierade resor till kunder, agenter eller leverantörer, där syftet var att bekanta sig med marknader, med någon ny maskin eller med nya produkter. Dessa resor var ofta viktiga för företagen, men bör naturligtvis snarast ses som arbetsresor.

Många av företagsledarna praktiserade och arbetade i utländska verkstäder eller på utländska kontor. Under äldre tider arbetade de blivande företagsledarna utomlands främst under sin tidiga karriär. Till exempel 2/3 av de ingenjörer som utexaminerats från maskiningenjörskavdelningen på 1800-talet erhöll sin första befattning utomlands.¹² Det var visserligen inte alltid en följd av att de var speciellt kompetenta eller målmedvetna; vissa av de tidiga finska ingenjörerna var tvungna att sysselsätta sig utomlands, eftersom de hade problem med att få arbete i hemlandet. Många sökte sig emellertid också utomlands för att skaffa sig en sådan branschfarenhet som de hade nytta av i Finland. Exempelvis Edvard Cedercreutz (Högfors bruk) arbetade 1900–1903 som överkemist vid ett tyskt företag. Gustaf Wrede (Dalsbruk) skickades efter ingenjörstudier i Darmstadt till USA, där han sysselsatte sig

¹² Pasi Tuulikki, *Valtion virka vai teollinen työ? Insinöörikoulutus sosiaalisena ilmiönä 1802–1939* (Turku 1996), s. 149, 175.

som ingenjör vid en automobilverkstad. Flera ingenjörer, bl.a. Heikki Herlin (Kone Oy), arbetade vid Brown Boveri & Co i Tyskland eller Schweiz. Herlin tjänstgjorde dessutom åren 1927–29 vid Otis hissfabrik i USA. De flesta av direktörerna i de tidigare kohorterna stannade emellertid inte någon längre tid utomlands, utan återvände redan efter några år. Björneborgs Bomulls VD C. G. Sundell är ett undantag – han studerade och arbetade i England i aderton år (1871–1889).

I den sista kohorten kunde jag emellertid notera ett nytt fenomen i företagsledarnas bakgrund, nämligen att det började förekomma direktörer som tjänstgjorde utomlands under största delen av sin karriär. Henrik Öhqvist (Vuoksenniska Oy) som arbetade många år i Sverige är ett exempel. Han var ingenjör från Tekniska högskolan i Finland, men flyttade efter avlagd examen till Sverige, där han först tjänstgjorde som lärare vid Göteborgs tekniska läroanstalt och som planerare vid Volvo Ab. År 1954 utsågs han till överingenjör vid Star-Laval-Turbin Ab och 1965 till verkställande direktör för Star-Laval-Apparat Ab i Linköping, där han stannade två år. Därefter arbetade han ännu två år som direktör för ett företag i Tyskland. Aarne Hildén (Enso-Gutzeit Oy) gjorde en internationell karriär inom Standard Oil/Esso på olika avdelningar i Europa och New York. Förutom att dessa direktörer hade en helt internationell karriär hade de också arbetat i ledarställningar utomlands. I början av seklet hade de blivande företagsledarna nämligen mestadels arbetat i olika tekniska eller kontorsuppgifter. I den direktörspopulation som jag studerade i min avhandling hade emellertid ingen arbetat vid ett finskt företags utländska dotterbolag. De finska storföretagens internationalisering började på allvar först på 1970-talet.

Även om studieresorernas innehåll varierade förefaller resornas primära syfte ha varit relativt likartat under hela undersökningsperioden. Ingenjörerna sökte sig utomlands för att få den nyaste tekniska kunskapen, men ofta även kunskap om fabriksorganisation och arbetsledning. De merkantilt utbildade eller de företagsledare som hade skaffat sig en ”traditionell” affärsmannautbildning inhämtade under sina studieresor ny kunskap om bl.a. kontorstekniska frågor, organisationsmodeller, produkter, marknader och affärsmetoder. Samtidigt kunde de förkovra sina språkkunskaper.

Trots att nivån på den inhemska tekniska och företagsekonomiska utbildningen steg, var de utländska studieresorna fortfarande viktiga under mellankrigstiden. Det tyder också på att man ansåg att studieresorna bidrog med någonting utöver den rent fackliga kompetensen. Ett av de främsta syftena

med studieresorna, speciellt bland arvtagare till familjeföretag, var skapandet och upprätthållandet av kontakter med kunder, agenter och leverantörer.¹³ De unga arvtagarnas första uppgift sedan de återvänt till hemlandet var dessutom ofta att sköta affärskorrespondensen. Detta var följande led när det gällde att etablera, eller återetablera, de externa kontakterna. Även många av de anställda tjänstemän som skickats ut på resa av sin arbetsgivare fick då de återvände till företaget sköta affärskontakterna.

När det gäller den merkantila utbildningens utveckling har det ofta påpekats att höjandet av kunskapsnivån enbart var ett motiv när en formell, merkantil utbildning etablerades. Ett annat motiv var att ge de unga studerande som önskade inträda i affärslivet vissa attityder och en viss inställning till affärsverksamhet. Detta kan också anses ha varit en målsättning med studieresorna, om än inte något explicit uttalat eller formulerat motiv. Utlandsvistelsen utvecklade personligheten och gav trovärdighet och en viss självsäkerhet åt dem som sökte sig till företagsledar- och affärsmannabanan.¹⁴

Företagsledarnas utlandserfarenhet och tidiga internationaliseringsförsök i det finska näringslivet vid sekelskiftet 1900

I inledningen konstaterades att vissa finska företag etablerade dotterbolag i Sverige i början av 1900-talet. Trots att en del av dessa direktinvesteringar var resultat av ett hugskott, och därför från början dömda att misslyckas, blev några företag framgångsrika i Sverige och utlandsetableringarna både långvariga och vinstbringande. De främsta exemplen är Ph. U. Strengbergs cigarettfabrik i Härnösand (1903) och Trävaruaktiebolaget Kemis förvärv av Sandvik såg på Seskarön i Bottenviken (1908). Strengbergs framgång bidrog till att även Rettig etablerade en tobaksfabrik i Stockholm (1904).¹⁵ Utan att gå närmare in på orsakerna till dessa etableringar, vill jag i detta sammanhang ställa frågan om ledningen i dessa företag var speciellt utåtriktad och internationell, och om detta i så fall hade kopplingar till utlandserfarenheter.

Ph. U. Strengbergs styrelse fattade redan år 1900 beslutet att inrätta en filial

¹³ Mary B. Rose, 'Networks and Leadership Succession in British Business in the 1950s', W. Feldenkirchen & T. Gourvish (eds), *Yearbook of European Business History* No.1, Society for European Business History (Aldershot, 1998), s. 57–74.

¹⁴ Denna discussion är mera utförlig i Fellman, 'Affärsmännens utländska studieresor'; se även R. Whitley, A. Thomas & J. Marceu, *Masters of Business? Business Schools and Business Graduates in Britain and France* (London 1981), s. 28.

¹⁵ För en analys av dessa företag, se Fellman, 'Utvidgad hemmarknad'.

i Sverige, men fabriken förverkligades först 1903. Strengbergs utlandsinvestering blev framgångsrik.¹⁶ Härnösandsfabriken uppvisade vinst under alla år och stod som mest för ungefär hälften av den svenska cigarettproduktionen. Strengbergs framgångar i Sverige berodde främst på ett teknologiskt övertag, vilket kan anses märkligt under en period då det svenska näringslivet stod på en märkbart högre nivå än det finska. Dessutom lyckades Strengberg utnyttja en marknadsnisch i Sverige; den svenska tobaksindustrin tillverkade inte cigaretter i någon nämnvärd utsträckning vid sekelskiftet 1900, eftersom svenskarna traditionellt föredrog snus, piptobak och cigarrer. De finska fabrikanterna hade i slutet av 1800-talet börjat exportera cigaretter till Sverige och de finska cigaretterna blev snabbt populära där.

Rettig etablerade 1904 ett dotterbolag i Stockholm, AB Tabacos, som inledde sin verksamhet år 1905. Orsaken till att Rettig sökte sig till Sverige var den stora efterfrågan på finska cigaretter i Sverige, de stigande tobakstullarna och Strengbergs framgångar på de svenska marknaderna. I motsats till Strengbergs Härnösandsfabrik, gick Tabacos visserligen med förlust.¹⁷ Man lyckades emellertid hålla igång verksamheten, och år 1913 uppvisade Tabacos för första gången vinst. Två år senare måste emellertid både Strengberg och Rettig dra sig tillbaka från den svenska marknaden, som en följd av att man i Sverige år 1914 beslutit att bilda ett statligt svenskt tobaksmonopol. All privat tillverkning av tobak upphörde och alla fabriker tvångsinlöstes av AB Svenska Tobaksmonopolet.

Den ledande personen i Ph. U. Strengberg & Co. Ab vid tiden för etableringen i Sverige var styrelseordförande Wilhelm Schauman. Schauman är främst känd för att ha startat och utvecklat träförädlingsindustriföretaget Wilh. Schauman & Co. Ab, men som styrelseordförande i Strengberg gjorde han även en stor insats för detta bolag. Under hans tid utvecklades tobaksfabriken snabbt; personalen tredubblades och produktionen mekaniserades. Wilhelm Schauman hade studerat till ingenjör vid Teknologiska Institutet (senare Tekniska Högskolan) i Helsingfors, men i motsats till många andra ingenjörer hade han inte kompletterat sina studier utomlands. Han tog emel-

¹⁶ Om Strengberg i Sverige, se Susanna Fellman & Riitta Hjerpe, 'The Strengberg Tobacco Company – An Early Successful Finnish Multinational', M. Henrekson, M. Larsson, & H. Sjögren (eds), *Entrepreneurship in Business and Research*, Essays in Honour of Håkan Lindgren, Institute for Research in Economic History, Handelshögskolan i Stockholm (Stockholm 2001), s. 257–274.

¹⁷ Fellman, 'Utvidgad hemmarknad'.

lertid som ung ingenjör anställning i S:t Petersburg och arbetade där några år. Schauman var dessutom en dynamisk företagsledare med många järn i elden.¹⁸ Han reste ofta på studieresor utomlands, bl.a. för att bekanta sig med modern teknik. Han hade omfattande utländska affärskontakter och flera projekt på gång tillsammans med utländska företagare. Han var t.ex. med om att grunda en tobaksfabrik i Tyskland i slutet av 1800-talet, som dock gick i konkurs efter en kort tid. Han planerade också en lädfabrik i Litauen tillsammans med affärsmannen Hans Dessen från London. Planerna förföll emellertid.¹⁹ Efter sina framgångar i Sverige etablerade Strengberg fabriker i Danmark och Norge i början av 1900-talet. I motsats till Härnösandfabriken misslyckades försöken att komma in på dessa marknader och Strengberg drog sig snart tillbaka. Schauman planerade även i ett skede cigarettfabriker i S:t Petersburg, i England och i USA, men dessa planer kom aldrig längre än till pappret.²⁰

När P. C. Rettig grundades var Fredric von Rettig bolagets chef. Det var emellertid främst hans son, Henning von Rettig, som skötte bolagets kontakter till Tabacos. Både far och son hade fått sin utbildning utomlands. Fredrik Rettig hade efter att han avslutat sin skolgång 1859 praktiserat en tid i sin fars affär, varpå han vistades ett par år utomlands. Först besökte han Bremen, där han studerade språk och arbetade hos tobaksfabrikanten J. E. Sanders & Co. Därifrån styrde han kosan till Genève där han vid sidan av språkstudier läste historia. Resan fortsatte till Italien där det livliga societetslivet blev det primära intresset för Fredrik Rettig. Från Italien reste han via Paris till England, där hans stannade några månader.²¹ Sonen, Henning von Rettig, som var direktör för firman åren 1914–1924, fick en liknande utbildning, som fadern noggrant planerade. Henning vistades efter studentexamen fyra år utomlands. Han studerade först språk och merkantila ämnen vid universitetet i Genève. Därefter besökte han Tyskland och England.

¹⁸ Enligt Per Schybergson bör Schauman anses som en av de stora "schumpeterska" entreprenörerna i finsk industrihistoria. Per Schybergson, 'Företagarverksamhet i finsk industrihistoria', Sphinx årsbok, Serie B, Societas Scientiarum Fennica (Helsingfors 1987), s. 29–36.

¹⁹ Per Schybergson, *Med rötter i skogen. Schauman 1883–1883*. Del I (Helsingfors 1983), s. 46–95.

²⁰ Oskar Nikula, *Strengberg 1762–1962* (Jakobstad 1962), s. 165.

²¹ Eric Bahne, *P. C. Rettig & Co. 1845–1945. Ett blad ur tobaksindustriens historia i Finland* (Helsingfors 1950), s. 115–118.

I Tyskland praktiserade han, liksom sin far, hos Sanders i Bremen. Under sin praktikperiod lärde sig Henning att känna olika typer av tobak och hur man skulle gå tillväga vid inköp av råvara. Dessutom gav fadern sonen i utbildningssyfte olika uppdrag gällande inköpsproceduren. Han skulle t.ex. besiktiga ett parti tobak och då han försäkrat sig om kvaliteten med mäklaren förhandla om pris och andra köpevillkor. Efter hemkomsten inträdde Henning von Rettig i firman där han fick sköta kontorsuppgifter och följa med tobaksfabrikationen. Bolagets tekniska utveckling föll också i allt högre grad på honom.²² Dessutom skötte han en stor del av de externa kontakterna i bolaget, bl.a. korrespondensen med chefen för Tabacos. Även om tobaksindustrin främst var en hemmamarknadsindustri hade bolaget omfattande kontakter utomlands. Familjen Rettig hade dessutom speciellt intima kontakter i Sverige, eftersom den rättigiska firman ursprungligen hade grundats i Gävle 1809 och den svenska firman Rettig ännu i början av 1900-talet fanns kvar i Sverige.

Som nämnts investerade Trävaruaktiebolaget Kemi år 1908 i en svensk såg. I motsats till tobaksfabrikerna sökte sig Trävaruaktiebolaget inte till Sverige för att öka sina marknadsandelar, eftersom ju exporten av sågvaror huvudsakligen gick till Västeuropa. Den viktigaste orsaken var här att man önskade öka sågkapaciteten. Dessutom var man i Kemibolaget orolig för sågindustrins framtida verksamhetsförutsättningar i Finland. Diskussionen om åtta timmars arbetsdag och planerna på att inskränka de finska skogsbolagens möjligheter till skogsinnehav uppfattades som ett allvarligt hot. Riskerna för sådana institutionella förändringar ansågs vara mindre i Sverige. Genom förvärvet av Sandviks såg kunde Kemi bli medlem av den svenska skogsindustrins branschorganisationer. På detta sätt fick bolaget information om de svenska marknaderna och kunde hålla sig *à jour* om situationen i grannlandet och hos konkurrenterna. Norra Sverige och norra Finland hade dessutom sedan gammalt utgjort ett gemensamt marknadsområde för skogsbruket. Nationsgränsen hade liten betydelse i denna region. Införskaffandet av Sandvik visade sig fram till 1920-talet vara en lönsam affär för Kemi, och under första världskriget var den svenska sågen av mycket central betydelse för moderbolaget.²³

²² Bahne, s. 150–151, 222–223.

²³ För detaljer om Kemibolaget, se Sakari Virtanen, *Lapin leivän isä. Kemi-yhtiön historia* (Jyväskylä 1993), s. 111–136; Fellman, 'Utvidgad hemmamarknad'.

Direktör för Trävaruaktiebolaget Kemi vid tiden för Sandvikaffären var Karl August Snellman. Bröderna Karl August och Albert Oskar Snellman hade fått en s.k. traditionell företagsledarutbildning, och K. A. Snellman följde samma mönster i fråga om sonen Augusts utbildning. Bröderna Snellman hade i sin ungdom skickats till England för att praktisera hos affärsbekanta, där de hade möjlighet att förkovra sina språkkunskaper och bekanta sig med sågtillverkning och trävaruhandel utomlands.²⁴ Efter utlandsvistelsen fick de bl.a. ta hand om familjeföretagets affärskorrespondens och externa kontakter.

Att skogsindustriföretag investerade utomlands var inte speciellt märkligt eftersom deras verksamhet var exportinriktad. Företagens internationalisering anses ofta följa ett visst mönster: man börjar med utrikeshandel, sedan etablerar man ett försäljningskontor eller en agentur utomlands och till sist grundar eller köper man upp en produktionsenhet. Det är därför mer intressant att notera att just tobaksindustrin etablerade sig tidigt utomlands. Denna industrigren var en hemmamarknadsindustri i Finland vid sekelskiftet 1900 – endast ca 3 % av produktionen gick på export vid tiden för Strengbergs etablering i Sverige.²⁵

Det är lätt att observera att ledarna i dessa företag med tidiga internationella strategier hade en omfattande utlandserfarenhet, som en följd av antingen studier eller arbetserfarenhet i början av karriären. Dessa företagsledare var utåtriktade och vana att röra sig i Europa; de hade intima utländska kontakter via agenter, kunder och samarbetspartners, och de var språkkunniga. I den nordfinska sågindustrin var åter nationsgränsen överhuvudtaget av liten betydelse. I Kemibolaget var expansionen över gränsen naturlig och bör därför kanske inte ses som en internationaliseringsstrategi. Huruvida företagsledarna medvetet utvecklade internationellt inriktade strategier eller om besluten om utlandsetableringar snarare uppstod av en slump då möjligheten öppnade sig är visserligen svårare att avgöra. Det förefaller emellertid klart att åtminstone Schauman såg det som en naturlig sak att expandera över gränsen om tillfället erbjöd sig och han var medveten om att Strengberg kunde lyckas utomlands. Bolaget sökte ju sig till Danmark och Norge och hade planer på ännu vidare expansion. Den schaumanska familjen var även

²⁴ Virtanen, s. 30 och fotnot 6.

²⁵ *Tutkimus tupakkateollisuuden kehityksestä Suomessa ja sen tulevista mahdollisuuksista*. Opublicerad historia över den finska tobaksindustrin (1958), s. 18. Rettigs arkiv, Näringslivets Centralarkiv ELKA, S:t Michel.

aktiv i vissa andra finska etableringar i Sverige i början av 1900-talet; familjen var involverad i etableringen av den Svenska Kexfabriken och Westerlunds Karamellfabrik i Sverige.

Uppkomsten av en modern professionell företagsledare och internationaliseringsförsök i finsk industri efter andra världskriget

Slutet av 1960-talet och början av 1970-talet anses vanligen ha inneburit början till det finska näringslivets internationalisering, även om utvecklingen accelererade först på 1980-talet. Orsaken till detta var att Finland hade tagit ifatt västländerna ekonomiskt och det finska näringslivet genomgick omfattande förändringar. Företagen växte snabbt, och började aktivt diversifiera produktionen. Nya organisationsmodeller togs i bruk.²⁶ Sedan EFTA-avtalet ingåtts 1961 ökade västexporten snabbt och finska storföretag, såsom A. Ahlström Oy, Pargas Kalkbergs Ab, Yhtyneet Paperitehtaat Oy och Kone Oy, började söka sig ut i Europa. Yhtyneet Paperitehtaat hade faktiskt redan i slutet av 1950-talet flera dotterbolag utomlands, bl.a. i Israel och Italien.²⁷ Sambandet mellan diversifieringen och internationaliseringen är tydlig. T.ex. Ahlströms utlandsinvesteringar var ett led i bolagets diversifieringsstrategi i syfte att stärka vissa produktionslinjer. Denna politik hade påbörjats redan under Hans Ahlströms tid, men efter hans frånfalle år 1960, då ledningen övertogs av Bengt Rehbinder, satte strategin igång på allvar.²⁸ Orsaken till Yhtyneet Paperitehtaats tidiga investeringar på 1950-talet var också en önskan att utvidga bolagets säck- och påstillverknig. Enligt författaren till företagets historia, *Toivo Nordberg*, var en annan viktig orsak till Yhtyneet

²⁶ Många företag antog en organisationsmodell enligt branschindelning. Den nya branschorganiserade modellen gick i korthet ut på att man sammanförde marknads- och produktionsmässigt likartade produkter till branschenheter. Det vanliga var att det utsågs en branschdirektör för varje bransch vid huvudkontoret. I många företag upprättades samtidigt ledningsgrupper vid centralförvaltningen, vilka främst bestod av direktörerna för de olika branschdivisionerna och verkställande direktören. De enskilda fabriksdirektörerna rapporterade direkt till respektive branschdirektör. För hela bolaget centrala funktioner, t.ex. redovisning, energihushållning och skogsförvaltning, knöts till centralförvaltningen. Branschdirektörerna fick samtidigt en starkare ställning. Utvecklingen ledde till en klar maktförskjutning från bruken till centralförvaltningen. Se Per Schybergson, 'Tätort kring ett företag', *HTF* 1/1988, s. 40–57; Fellman, *Uppkomsten av en direktörsprofession*, s. 38–43.

²⁷ Toivo Nordberg, *Vuosisataa paperiteollisuutta III. Yhtyneet Paperitehtaat Osakeyhtiö 1952–1969. Juuso Waldénin aika* (Valkeakoski 1999), s. 179–219.

²⁸ Per Schybergson, *Verk och Dagar. Ahlströms historia*. (Vammala 1992), s. 247–249.

Paperitehtaats etableringar i bl.a. Italien dessutom att säkra bolagets ställning på de europeiska marknaderna där det var aktuellt med att grunda ekonomiska samarbetsorganisationer och samarbetsfärer.²⁹

I min doktorsavhandling har jag framhållit att den ”moderna professionella” företagsledaren inträdde i företagsledningen på 1960-talet. Denna företagsledare hade en professionell högre utbildning som var lämplig för höga befattningar i näringslivet, ofta i kombination med någon form av företagsledarutbildning. Han – företagsledaren var vid denna tid i regel en man – hade huvudsakligen klättrat inom stora byråkratiska företag och skaffat sig en omfattande ledarerfarenhet på olika nivåer i företagen. Många av dessa företagsledare hade också vistats längre perioder utomlands. Sambandet mellan uppkomsten av en modern företagsledarprofession och det moderna, divisionaliserade storföretaget har jag påvisat i min avhandling.³⁰ Sambandet mellan internationaliseringen och diversifieringsstrategierna och de nya organisationsmodellerna nämndes ovan.

Fanns det alltså ett samband mellan den nya generationen av företagsledare och den spirande internationaliseringen? De stora multinationella bolagen har varit en viktig faktor i spridandet av nya organisationsmodeller och företagsstrategier. En annan faktor i spridningen av nya modeller var framväxten av ett företagskonsultväsende av amerikansk typ efter kriget. Det är emellertid också entydigt att den nya internationellt orienterade företagsledargenerationen förde med sig nya modeller från sina utlandsvistelser. Dessa direktörer skrev på 1950- och 1960-talet artiklar om företagsledning och organisation på basis av de erfarenheter de samlat under sina utlandsvistelser och strävade på detta sätt efter att sprida kunskap om de nyaste strömningarna. Vissa var även med om att upprätta konsultverksamhet och företagsledarutbildning i Finland. I utbildningsdebatten betonades också att internationaliseringen förde med sig ett växande behov av utlandserfarenhet inom näringslivet.

I flera fall vidtog storföretagens internationalisering i samband med att en ny företagsledare tog över. Det har framhållits att ledarbyten ofta leder till internationaliseringssträvanden; en ny företagsledare måste visa sin kompetens och ett synligt sätt att göra det är att genomföra omfattande utländska investeringar.³¹ Ett exempel är Pargas Kalkberg som genomgick omfattande

²⁹ Nordberg, s. 179.

³⁰ Fellman, *Uppkomsten av en direktörprofession*, s. 41–42, 173–176.

³¹ Ingmar Björkman, 'Foreign Direct Investments: An Organizational Learning Perspective', *Liiketaloudellinen Aikakauskirja* 4/1990, s. 271–294.

strategiförändringar då Sakari T. Lehto övertog ledningen år 1972. Sakari T. Lehto är ett typiskt exempel på den moderna professionella företagsledaren så som jag beskrivit honom. Han var till utbildningen jurist och hade en lång karriär bakom sig både i företag och inom Industriförbundet. Han hade från början aktivt inriktat sig på en karriär i näringslivet och valde sin utbildning med tanke på detta. I ett senare skede av sin karriär deltog han även i en managementutbildning vid Sloan School of Management vid det berömda MIT (Massachusetts Institute of Technology) i USA. Under hans ledning diversifierades och internationaliserades Pargas Kalkberg. Lehto uppgjorde för första gången i Parteks historia långsiktiga, målmedvetet utarbetade strategier för bolagets utveckling. Internationaliseringen blev ett uttalat strategiskt mål i bolaget, och i slutet av 1970-talet drog man upp riktlinjer för hur internationaliseringen skulle genomföras.³² Lehto föreslog redan i början av 1970-talet en investering i den amerikanska cementindustrin, men dessa planer förverkligades inte eftersom planen ansågs för vågad. Redan 1975 köpte bolaget emellertid Upsala-Ekebys marknadsförings- och försäljningsorganisation i Sverige, vilket markerade början på Pargas Kalkbergs omfattande engagemang i Sverige.

Även det finska hissföretaget Kone Oy hade mycket tidigt en multinationell strategi, som var en direkt följd av att Pekka Herlin övertog ledningen år 1964. Herlin hade en stark internationaliseringsvision.³³ Han var visserligen en ägarledare, men representerar samtidigt den nya internationellt inriktade företagsledargenerationen. Han hade studerat till diplomekonom och arbetat inom familjeföretaget i olika expert- och ledaruppgifter. Även i Strömberg-koncernen var det en ny företagsledare, Fredrik Castrén, som satte igång företagets internationalisering. Castrén var urtypen för den moderna professionella företagsledaren.³⁴ Han var till utbildningen ingenjör och diplomekonom, men hade även studerat vid Columbia University. Dess-

³² Eero Vaara, 'Omstruktureringen av Pargaskoncernens affärsverksamhet 1898–2000. Dramatik, politik och retorik', A. Kuusterä, *Ett storföretag och dess omvandling. Parteks hundraåriga historia* (Helsingfors 2002), s. 209.

³³ Rebecca Marschan-Piekkari, 'Reaching the Sky – Foreign Acquisition Strategies of Kone Elevators and Escalators', P. Mannio, E. Vaara & P. Ylä-Anttila (eds), *Our Path Abroad. Exploring Post-war Internationalization of Finnish Corporations*. Taloustieto Oy & Finnish Management Research Group (Helsinki 2003), s. 148–162.

³⁴ Lasse Kivikko, 'Strömberg – An International Company Born in Sauna', P. Mannio, E. Vaara & P. Ylä-Anttila, s. 393–408.

utom var han en av de aktiva personerna då det första finska konsultföretaget, Rastor Ab, och det första företagsledarutbildningsprogrammet LIFIM, upprättades. Vidare hade han varit VD för Stiftelsen för Produktivitetsforskning. Castrén hörde till en ung energisk generation som under decennierna efter kriget önskade förnya och effektivera de finska företagen. I en intervju med anledning av LIFIM-programmets trettio års jubileum påpekade han att de aktiva drivits av hunger efter ny kunskap.³⁵ I Strömberg uppgjorde Castrén bolagets första ”strategiplan”, där internationell expansion ingick som en central aspekt.

Samband mellan internationaliseringsstrategierna och företagsledningens professionalisering påvisas också av att det ofta var branschdirektörer som var aktiva bakom internationaliseringsstrategierna. Till exempel Ahlströms investering i glasemballageindustrin i Kanada skedde i hög grad på initiativ av Karhulas chef Risto Titola. Investeringarna i Sverige utreddes och förespråkades av fabriksdirektören vid Karhula kartongfabrik, Pehr Österman.³⁶ För att branschdirektörens visioner skulle förverkligas behövde de emellertid den högsta ledningens stöd.

Många av dessa tidiga internationaliseringsförsök misslyckades. Yhtyneet Paperitehtaats italienska äventyr visade sig ytterst problematiska, och även A. Ahlström Osakeyhtiös förvärv av det italienska bolaget Cartiere Giacomo Bosso S. p. A. visade sig vara en felinvestering. Något år senare investerade Ahlström i glasemballageindustrin i Kanada. Även detta engagemang visade sig besvärligare än man trott. Enligt den dåvarande ledningen i Ahlström och Sakari T. Lehto, som ansvarade för Yhtyneet Paperitehtaats utländska investeringar i slutet av 1950-talet,³⁷ var en viktig orsak till misslyckandena att man hade svaga kunskaper om att leda ett företag i en främmande kultur.³⁸ Tidiga investeringar i Sverige lyckades i allmänhet bättre (jfr ovan om de tidiga investeringarna i början av 1900-talet). År 1968 startade Ahlström

³⁵ ”Opinnätkä meitä ajoil!”. Intervju med Fredrik Castrén. *LIFIM* nr 3 (1988).

³⁶ Schybergson, s. 262–264.

³⁷ Lehto var bl.a. verkställande direktör för Yhtyneets utländska holdingbolag, Oy United International Ltd, vars uppgift var att koordinera och leda de utländska investeringarna och framförallt skydda moderbolaget mot valutarisiker och få bort det s.k. Finlandstillägget då man opererade på de internationella kreditmarknaderna. Finlands Bank skärpte reglerna för dylika holdingbolag på 1960-talet.

³⁸ Sakari T. Lehto, *Muistikuvia ja merkintöjä. Teollisuuden piirissä koettua* (Helsingfors 1996), s. 68; Nordberg, s. 218; Schybergson, *Verk och dagar*, s. 264.

kartonghylsfabrikation i Sverige. Tillverkningen var från början lönsam och redan i början av 1970-talet hade bolaget i praktiken monopol på kartonghylstillverkningen i Sverige.³⁹ Internationaliseringen kräver sin läroprocess, och dessa första stapplande försök att etablera sig utomlands medförde sannolikt ofta nyttiga erfarenheter för de finska företagen.

Dagens toppdirektörer och globaliseringen

Min avhandling slutar i och med framväxten av en ”modern” professionell företagsledare. Hur har de senaste decenniernas ekonomiska och institutionella förändringar i Finland påverkat företagsledarprofilen i storföretagen? Eftersom alla direktörer i storindustrin redan på 1970-talet i regel hade en akademisk grundexamen och deras karriär så gott som uteslutande följt vad man definierat som en ”byråkratisk karriär”, kan man anta att stora förändringar i utbildning och karriärmönster inte har ägt rum. Emellertid är det möjligt att skönja vissa nya fenomen. Helt internationella karriärer, ofta inom ett finskt eller utländskt multinationellt bolag, har blivit vanliga. Företagsledarutbildningen har fått en allt större betydelse inom näringslivet. MBA- och andra företagsledarutbildningsprogram är idag ytterst populära och har i vissa fall blivit, om inte en nödvändighet, så i alla fall en viktig tilläggsutbildning för personer som önskar göra karriär inom det finska näringslivet. MBA-programmen säger sig nämligen ge den kompetens som behövs för att leda globala företag.

Företagsledarnas rekrytering har sannolikt förändrats i större utsträckning än deras utbildning och karriärmönster. Rekryteringen är nämligen främst beroende av den institutionella och historiska omgivningen, och då speciellt företagskulturen. I min avhandling konstaterade jag att även om utbildning och karriärförlopp förändrades avsevärt sedan slutet av 1800-talet, förändrades rekryteringen relativt lite. Företagsledarna rekryterades ända fram till 1970-talet huvudsakligen på s.k. interna arbetsmarknader för företagsledare, d.v.s. inom mycket små kretsar. Basen för dessa interna arbetsmarknader utgjordes främst av olika informella sociala nätverk. De finska näringslivskretsarna var ju

³⁹ Orsaken till att Ahlström lyckades bättre i Sverige bedömdes vara att kunskapen om de svenska marknaderna var relativt god och den kulturella och institutionella miljön likartad. På Partek betonade man att Sverige var en naturlig hemmamarknad och en språngbräda till Europa. V a a r a, s. 210. Det var också en viktig orsak till att de finska företagen sökte sig till Sverige vid sekelskiftet 1900. F e l l m a n, 'Utvidgad hemmamarknad'.

mycket små.⁴⁰ Som en följd av avregleringen och den finska ekonomins internationalisering – både det finska näringslivets investeringar utomlands och det stora antalet utländska företag i Finland – har näringslivskretsarna otvivelaktigt vidgats. Dessutom har den traditionella korporativa ekonomiska modellen, om inte försvunnit, så i alla fall uppluckrats. T.ex. bankernas och försäkringsbolagens stora inflytande i industriföretagen har klart minskat. Även detta kan antas ha stor betydelse för rekryteringen. Förändringarna i företagskulturen har dessutom varit betydande. Internationaliseringen har fört med sig helt nya modeller, t.ex. prioriteringen av aktieägarvärdet. En av den högsta ledningens viktigaste uppgifter idag är att sköta kontakterna till investerare. Dessa nya modeller har gjort det möjligt för en ny typ av företagsledare att ta över.

Visserligen har den ”traditionella” finska företagsledaren och den traditionella utbildningsmodellen för företagsledare visat sig seglivade. Även om internationell företagsledarutbildning har blivit ett viktigt komplement har de flesta toppdirektörer i regel fortfarande en inhemsk akademisk grundexamen som grund. Det väckte t.ex. stor uppmärksamhet då nuvarande vice verkställande direktören för TeliaSonera, Harri Koponen, utnämndes till VD för Sonera, eftersom han ”bara” var merkonom. Visserligen hade han avlagt en utländsk MBA, men det var tydligen inte så väsentligt. I Finland är en traditionell akademisk examen ännu en viktig urvalsmekanism i näringslivet. Diplomingenjörerna förefaller dessutom ännu att ha en mycket stark ställning i industrin och även i telekommunikationsbranschen. Bl.a. Jorma Ollila är till utbildningen diplomingenjör och politices magister, och han har även avlagt en MBA. Trots internationaliseringen och nya utländska modeller, lever det traditionella idealet för en duktig finsk företagsledare kvar. Elisa Abp:s nuvarande VD (2003–) Veli-Matti Mattila är en typisk hybrid av den gamla finska företagsledaren och den moderna internationellt orienterade företagsledaren. Han är diplomingenjör och har även avlagt en MBA i Kalifornien. Han var tidigare verksam i Ericssonkoncernen, där han innehade olika uppdrag runt om i världen. Han karakteriseras som en energisk och ambitiös person med en dämpad framtoning, en man som inte sparar sig själv och som strikt håller sig till sakfrågor. Han är hård då det behövs men litar samtidigt på sina medarbetare och delegerar uppgifter åt dem.⁴¹ Även om utbildningen och karriären är internationell, uppfyller Mattila till punkt

⁴⁰ Fellman, *Uppkomsten av en direktörsprofession*, s. 190–194.

⁴¹ ”Täältä nousee uusi Elisa”, *Talouselämä* nr 30, 2003, s. 26–27.

och pricka den något stereotypa bilden av den idealiska finska företagsledaren: en fåordig expert som är hård och beslutsam då det behövs, men som samtidigt har ett gott och kamratligt förhållande till sina underlydande.

Till sist

Sammanfattningsvis kan man konstatera att företagsledarna under hela 1900-talet var mycket rörliga. Det gällde speciellt vid sekelskiftet 1900 och ånyo under decennierna efter kriget. Blivande företagsledare insåg behovet av utlandserfarenhet i sin framtida karriär, vilket ledde till att man aktivt sökte sig utomlands. Utomlands var det möjligt att skaffa sig de färskaste kunskaperna och i vissa fall den bästa utbildningen. Företagsledarna lärde sig nya färdigheter och nya attityder till uppgiften. De modeller för företagsledning och organisation som de rörliga företagsledarna tog med sig hem tillämpade de i sina företag. Man kan med fog hävda att omfattande internationell erfarenhet åtminstone förefaller att ha förstärkt den internationella orienteringen i vissa företag. Företagsledarnas utlandserfarenhet påverkade även deras syn på företagets internationella verksamhet. I dag anses s.k. *cross cultural management*, d.v.s. förmågan att leda internationella företag i främmande kulturer, vara en av de största utmaningarna för företagsledarna. Det är ett välkänt faktum att många av de tidiga direktinvesteringarna utomlands var misslyckade och att de finska företagen fick betala dyra läropengar. Det ansågs att företagsledarna hade svaga kunskaper om företagskulturen i andra länder. Detta var typiskt även i många andra länder då internationaliseringen tog sin början. Det är möjligt att dagens företagsledare, med omfattande internationell erfarenhet och en internationell MBA-utbildning, har varit bättre förberedda för uppgiften att leda internationella företag. Dessa frågor kräver emellertid fortsatta empiriska studier.

Globalisering av företag i ett långt perspektiv

Exempel från den svenska industrins utlands-expansion under 1900-talet

RICHARD PALMER

Sällan har nya begrepp haft en sådan genomslagskraft som ordet 'globalisering'. Efter en inledande diskussion om dess allmänna giltighet och förment ideologiska karaktär har begreppet nu etablerat sig såväl i den allmänna samhällsdebatten som inom samhällsvetenskaperna. Nu måste även historiker och forskare i ekonomisk historia ta 'globaliseringen' på allvar, reflektera över dess innebörd och söka en närmare definition av begreppet.

Här kommer jag att röra mig mellan flera olika analysnivåer. Efter en inledande diskussion kring själva begreppet globalisering övergår jag till att presentera en metod för att mäta globaliseringen på företagsnivå och till sist ger jag några empiriska exempel från min egen forskning kring svenska industriföretags utlandsaktivitet.

Reflexioner kring globaliseringsbegreppet

Vad innebär begreppet globalisering? Ett första alternativ är att tolka det som en vittomfattande beteckning för den samhälleliga omvandlingsprocess där världen knyts samman genom att sociala aktörer och händelser i en del av världen i allt högre grad påverkar förhållanden i för dem avlägsna delar av världen. Ett andra alternativ är att precisera och anpassa begreppet till olika vetenskapliga discipliner. Min utgångspunkt är att vi bör ta begreppet på allvar, och inte enbart låta 'globalisering' ersätta traditionella begrepp som internationalisering, utan fundera på en närmare definition och tillämpning av begreppet.

Fram till nyligen var globalisering ett omtvistat begrepp. Många har ansett det tillhöra kategorin mediala klichéer eller den modebetonade företagsjar-

gongen, eller så har man helt enkelt avfärdat begreppet som ett nyliberalt slagord. Man har sett det som ett överflödigt tillskott till en kvasivetenskaplig begreppsflora, utan någon egentlig egen mening eller substans. Forskarsamfundet har länge förhållit sig tveksamt till globaliseringsbegreppet. Snabbast vann det genklang inom sociologin. Några inflytelserika forskare inom denna disciplin introducerade begreppet i samhällsvetenskaperna. A n t h o n y G i d d e n s och R o l a n d R o b e r t s o n hörde till dem som i början av 1990-talet tog upp globaliseringsproblematiken till behandling i sina böcker.¹

Även om långsiktiga globala rumsliga förändringsprocesser länge varit ett huvudtema hos historiker som exempelvis F e r n a n d B r a u d e l har representanterna för denna disciplin likaväl som ekonomhistoriker länge förhållit sig skeptiska inför introduktionen av detta nya begrepp.² Däremot har historiska sociologer som I m m a n u e l W a l l e r s t e i n och hans efterföljare använt sig av det nya begreppet.³ Det som förändrade inställningen hos historiker och ekonomhistoriker var att ett av de centrala ämnena i globaliseringsdebatten kom att bli frågan om huruvida globaliseringen var något nytt eller i själva verket en gammal företeelse med nytt namn. Schweizaren P a u l B a i r o c h var en av de första ekonomhistorikerna som deltog i debatten, även om det centrala verket betecknande nog skrevs av två icke-historiker, P a u l H i r s t och G r a h a m e T h o m p s o n.⁴ Småningom har termen vunnit acceptans också i ekonomhistorikernas skrå, även om många fortfarande verkar föredra mer traditionella termer som integration och internationalisering för att beskriva det gränsöverskridande ekonomiska utbytetets expansion.

Globaliseringsdebatten har lidit av två grundläggande svagheter. För det

¹ R o l a n d R o b e r t s s o n, *Globalization* (London 1992); Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity* (London 1990), s. 63 f.

² Se exempelvis F e r n a n d B r a u d e l, *Kapitalismens dynamik* (Hedemora 1988). En sökning av ordet 'globalization' i det senaste femton årens *Economic History Review* visade att det använts i en artikel så sent som år 2001, i *Business History* däremot redan år 1992.

³ Se exempelvis I m m a n u e l W a l l e r s t e i n, 'Globalization or the Age of Transition? A Long-Term View of the World-System', *International Sociology* 2000, vol 15:2, s. 251–267.

⁴ P a u l B a i r o c h och R i c h a r d K o z u l - W r i g h t, 'Globalization Myths: Some Reflections on Integration, Industrialization and Growth in the World Economy', *UNCTAD Discussion Paper* nr 113 (Genève 1996). Det centrala verket kring denna fråga är P a u l H i r s t och G r a h a m e T h o m p s o n, *Globalization in Question. The International Political Economy and the Possibilities of Governance* (Oxford 1996, andra upplagan 1999).

första tycker jag mig se en oförmåga hos enskilda debattörer att hålla isär empiriska fakta och normativa ståndpunkter. För det andra preciseras begreppet 'globalisering' sällan. Detta i sin tur gör att debatten ofta stagnerat till ett ofruktbart grävande av skyttegravar utifrån förutfattade och politiskt grundade positioner; det fördomsfria argumenterandet och utbytet av forskningsrön har saknats. För att åstadkomma en fruktbar diskussion krävs att begreppet avdemoniseras och avpolitiseras, och att man skiljer på globaliseringen som å ena sidan diskurs och retorik, och å andra sidan en materiell process. Sedan en tid tillbaka har det skett en viss uppstramning av debatten, främst initierad av den empiriskt-positivistiska utmaningen från författare som Paul Hirst och Grahame Thompson.⁵

Ett fruktbart meningsutbyte kring den grundläggande frågan om huruvida globaliseringsprocessen låter sig styras eller ej förutsätter ett samförstånd om begreppets innebörd. Globaliseringen behöver inte nödvändigtvis ges en universellt giltig definition som fungerar i alla sammanhang. Begreppet kan mycket väl fungera i olika discipliner och på olika analytiska nivåer. Eftersom globaliseringen betecknar skeenden inom olika samhällssfärer och begreppet numera brukas inom de flesta samhällsvetenskapliga discipliner, får vi acceptera att det ges olika definitioner. En tvärvetenskaplig dragkamp där begreppets innebörd töjs till bristningsgränsen ser jag därför som poänglös. Men i praktisk forskning bör man här ställa samma krav på operationalisering som man ställer på andra centrala begrepp.

I vetenskapliga sammanhang kan ordet globalisering huvudsakligen fungera på två olika sätt:

- (1) Som ett tillskott till den lilla och exklusiva gruppen av övergripande makrosociala begrepp. Så tolkad kan globaliseringen binda ihop teorier kring globala rumsliga förändringsprocesser inom olika discipliner.
- (2) Inom den praktiska forskningen för att antingen komplettera eller ersätta begreppen 'internationalisering', 'integration' och 'transnationalisering'.

Globaliseringsbegreppet överlappar de tre sistnämnda begreppen, men skiljer sig såtillvida att det uttryckligen betecknar en process av världsomspännande spridning, utbyte och sammanlänkning. Globaliseringsbegreppet har alltså en specifik geografisk dimension – en självklarhet som ibland glöms bort.

⁵ Hirst & Thompson.

Slutligen bör vi notera att globalisering kan beteckna processer på systemnivå, alltså ett intensifierat och allt mer världsomspännande ekonomiskt utbyte mellan länder och världsdelar, men också en process där en specifik enhet i detta system fördjupar och breddar sitt utbyte och sina sammanlänknings- ningar över gränserna. Det sistnämnda kan gälla ett land eller ekonomi, men också ett företag.

De svenska storföretagens expanderande utlandsverksamhet i ett långt perspektiv

Fallet Sverige erbjuder en unik möjlighet att kartlägga den långa historiska processen av ökat ekonomiskt utbyte och sammanlänknings- ningar över gränserna. Det finns nämligen en grupp multinationella företag som under större delen av efterkrigstiden stått för omkring två tredjedelar av den svenska industrins utlandsaktivitet: AB Separator/Alfa Laval, ASEA, Ericsson, Sandvik, SKF, AGA, Electrolux och Atlas Copco.⁶ Genom att kartlägga dessa företags individuella utlandsverksamhet har jag kunnat så att säga bryta ner och täcka in en stor del av den svenska industrins samlade utlandsakti- vitet. Eftersom de flesta av dessa företag existerade redan i slutet av 1800-talet har jag i flera fall kunnat kartlägga sekellånga globaliseringsbanor. På så sätt har jag fått en mer detaljerad bild av den svenska industrins samlade utland- sverksamhet än om undersökningen hade varit begränsad till att enbart stu- dera utvecklingen på den aggregerade ekonomins nivå. Jag ville alltså nå en djupare förståelse av den svenska historiska globaliseringsprocessen genom att på ett mer detaljerat plan analysera förändringar i företagens utlandsverk- samhet.

Det övergripande syftet med min forskning har varit att kartlägga hur den svenska ekonomin och dess viktigaste multinationella företag länkades sam- man med omvärlden under 1900-talet, och på så sätt bidra till att pröva globaliseringstesen med en liten öppen ekonomi som referenspunkt.⁷

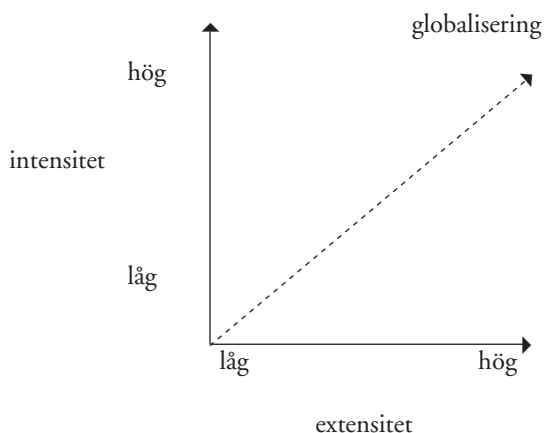
⁶ Richard Palmer, *Historical Patterns of Globalization. The Growth of Outward Link- ages of Swedish Long-Standing Transnational Corporations, 1890s–1990s* (Stockholm 2001), s. 80.

⁷ Jag betraktar mig inte som företagshistoriker i egentlig bemärkelse, eftersom mitt primära intresse gäller mera övergripande förändringsprocesser och bara i andra hand företagsstrategier, konkurrenskraft och dylikt. Från min utgångspunkt är de enskilda företagen de viktigaste kom- ponenterna och aktörerna i globaliseringsprocessen.

Globalisering av företag: en tvådimensionell modell

För att undersöka förändringar över tid i storleken och utbredningen av företagens utlandsverksamhet har jag använt mig av en globaliseringsmodell som kombinerar indikatorer på det som jag kallar intensiteten i det gränsöverskridande utbytet, med indikatorer på affärsverksamhetens geografiska spridning ('extensitet').⁸ Figur 1 illustrerar dessa två huvuddimensioner i globaliseringsprocessen. Modellen är främst tänkt att belysa en enhets – i första hand ett företag – globalisering i det globala systemet, men den kan också tillämpas på en hel ekonomi. Intensiteten – den vertikala dimensionen i figuren – betecknar de gränsöverskridande transaktionernas relativa omfattning. Den andra dimensionen, den horisontella axeln, betecknar sammanlänkningarnas geografiska utbredning. Naturligtvis kan man också analysera globaliseringsprocessen i andra dimensioner, exempelvis genom att

Figur 1. Globalisering av företag: utlandsaktivitetens intensitet och de gränsöverskridande nätverkens utbredning

⁸ De här beteckningarna har jag lånat från David Held, Anthony McGrew, David Goldblatt, Jonathan Perraton, *Global Transformations* (London 1999).

Tabell 1. Globalisering av företag: en operationalisering i två dimensioner

		Operationalisering	
Globaliseringsdimensioner	Intensitet	1) Antalet anställda i utlandet i procent av det totala antalet anställda 2) Utlandsförsäljningens procentuella andel av den totala försäljningen	→ Transnationaliseringsindex
	Extensitet	3) Antal länder där dotterbolag återfinns 4) Antal världsdelar där dotterbolag återfinns	→ 'Nätverksindex' → Ett företag med dotterbolag i alla världsdelar har uppnått 'global räckvidd'

studera institutionella eller organisatoriska aspekter, eller globaliseringens allmänna effekter. Men när man studerar den ekonomiska globaliseringen måste man börja med att fastställa fenomenets materiella omfattning enligt dessa två analytiska dimensioner.

Den schematiska framställningen i tabell 1 kan fungera som utgångspunkt för vidare operationalisering. Jag har alltså valt att mäta intensitetsdimensionen genom att fastställa utlandsverksamhetens relativa kvantitativa omfattning. Denna i sin tur består dels av de utlandsanställdas antal i förhållande till samtliga anställda inom koncernen ifråga, dels av utlandsförsäljningens relativa andel av den totala försäljningen, uttryckta i procent. Därefter kombinerar jag de två förstnämnda kategorierna till ett 'transnationaliseringsindex', genom att beräkna medeltalet av de två procenttalen. Detta mått är en förenklad variant av UNCTADs transnationaliseringsindex, vilket som en tredje komponent också innehåller de utländska tillgångarnas relativa värde.⁹

Svenska företags utlandsverksamhet: två fallstudier

Genom att närmare granska två etablerade svenska multinationella företag får vi en uppfattning av hur en praktisk tillämpning av denna modell kan se

⁹ Indexet återfinns i UNCTADs World Investment Report, där det används för att mäta nivån på utlandsverksamheten hos de största transnationella företagen i världen.

ut. Grundandet av Wikanders korkfabrik i Åbo år 1871 brukar anges som den första svenska direktinvesteringen i ett tillverkande utländskt dotterbolag. Ungefär vid samma tid lades grunden för Sveriges ekonomiska öppenhet genom att man anammade en liberal handelspolitik och anslöt sig till guldmyntfoten. Men det var främst under perioden från cirka 1890 till första världskrigets utbrott som en grupp svenska industriföretag tog de första stegen på vägen mot en global räckvidd. De första producerande dotterbolagen grundades av AB Separator 1890 i USA, ASEA 1897 i Ryssland, Ericsson samma år, också i Ryssland, Sandvik 1909 i Schweiz, SKF 1911 i Storbritannien och AGA 1913 i Ryssland.

Ett av de äldsta multinationella företagen är Ericsson, som blivit något av en sinnebild för det globalt verksamma svenska industriföretaget. Företaget grundades år 1876 och kom tidigt att söka sig marknader utanför hemlandet. I början 1880-talet var exporten från Sverige relativt låg, 10–15 % vid 1880-talets början. Men som framgår av tabell 2 steg exportandelen snabbt till en exceptionellt hög nivå (95 %) vid sekelskiftet 1900. Dock verkar denna höga siffra delvis ha berott på tillfälliga svårigheter med att få några större order i hemlandet. Men exportorientering räcker inte i sig som en indikation på globalisering, eftersom den inte rymmer någon specificering av förändringar i rumsliga förhållanden, förutom just vad gäller avsättningsmarknadernas lokalisering.

Kring sekelskiftet inledde Ericsson tillverkning i utländska dotterbolag. Redan år 1897 grundades en sammansättningsfabrik i Ryssland. Den nedgång i exportandelen som kan avläsas i tabell 2 berodde på denna begynnande utlandstillverkning.

Bilden blir mer komplex om man beaktar koncernens utlandsförsäljning som helhet. Ser man på den totala utlandsförsäljningens andel verkar den ha varit så hög som 90 % år 1913. Under mellankrigstiden expanderade den inhemska marknaden. Därefter avsattes en allt större del av Ericssons produktion i utlandet. Men, som framgår av tabell 2, innebar de nivåer som sedan uppnåddes under det tidiga 1990-talet endast en återgång till nivån före det första världskrigets utbrott.

Förändringarna i de utlandsanställdas relativa andel visar en något annorlunda utveckling. Från början av 1930-talet fram till slutet av 1990-talet låg andelen utlandsanställda på mellan 50 och 60 %. Så långt är bilden av utlandsverksamhetens omfattning dock ännu inte helt klar; för en mer fullständig uppfattning av Ericssons långsiktiga globalisering (tabell 3)

Tabell 2. Ericssons försäljning till utlandet och utlandsanställda, valda år 1890–2002

	1890	1900	1913	1920	1931	1947	1960	1970	1980	1990	2000	2002
(a) Exportintensitet	30	95	84	74	74	30	57	67	83	83
(b) Utlandsförsäljning i % av den totala försäljningen	90 ^a	..	53	68	64	73	79	88	97	94
(c) Utlandsanställda i % av det totala antalet anställda	49	62	47	54	58	54	63	58
Transnationaliseringsindex ((b+c)/2)					49	64	55	63	68	71	80	76

^a uppskattning

Källor: Ericssons årsredovisningar

Tabell 3. Den geografiska spridningen av Ericssons utländska dotterbolag 1900–1999

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	1999
Afrika							X	X	X	X	X
Asien				F	F	F	X	X	X	X	X
Australasien				F	F	F	X	X	X	X	X
Latinamerika		F	F	F	F	F	X	X	X	X	X
Nordamerika		TF	TF	F	F	TF	X	X	X	X	X
Europa	TF	TF	TS	TF	TF	TF	X	X	X	X	X
Europeiska länder där dotterbolag etablerats	1	1	6	14	13	10	10	13	15	15	31
Utomeuropeiska länder där dotterbolag etablerats		2	1	7	9	10	14	17	19	24	38
Totalt	1	3	7	21	22	20	24	30	34	39	69

T = tillverkning; F = försäljning; X = industriell och/eller kommersiell verksamhet

Källor: Artur Attman och Ulf Olsson, *L M Ericsson 100 år*, band II. *Räddning, återuppbyggnad, världsföretag 1932–1976*. (Stockholm 1976); Ericssons årsredovisningar; Harald Runblom, *Svenska företag i Latinamerika. Etableringsmönster och förhandlingstaktik 1900–1940* (Uppsala 1971).

Tabell 4. Antal länder där svenska industriföretag etablerat dotterbolag, 1900–1999

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	1999
Alfa	2	7	8	15	11	13	15	25	30	36	50
Laval											
ASEA	.	2	6	13	16	18	19	27	35	.	.
Ericsson	.	4	7	21	22	20	24	30	34	39	69
Sandvik	.	1	4	7	9	12	15	36	37	44	57
SKF	.	3	19	31	31	32	38	36	42	49	48
AGA	.	2	14	21	22	23	25	27	26	26	38
Electrolux	.	.	2	19	20	23	24	33	27	33	61
Atlas	.	.	3	2	4	12	24	27	31	34	50
Copco											
Medeltal		3	8	16	17	19	23	30	33	37	53

Källor: Företagens årsredovisningar.

Tabell 5. Geografisk spridning av Electrolux' utländska dotterbolag, 1920–1999

	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	1999
Afrika		F	F	TF	TF	TF	TF	F	F
Asien					F	F	TF	TF	TF
Australasien		F	TF	TF	TF	TF	TF	TF	TF
Latinamerika		F	F	TF	TF	TF	TF	TF	TF
Nordamerika			F	TF	TF	TF	PF	TF	TF
Europa	F	TF	TF	TF	TF	TF	PF	TF	TF
(a) Europeiska länder där dotterbolag etablerats	2	11	11	14	14	14	14	15	28
(b) Utomeuropeiska länder där dotterbolag etablerats		8	9	9	10	19	20	23	33
(c) Totalt	2	19	20	23	24	33	34	38	61

T = tillverkning; F = försäljning; X = industriell och/eller kommersiell verksamhet

Källor: Electrolux' årsredovisningar; Svenska Aktiebolag, varierande årgångar.

krävs en analys av den geografiska spridningen (extensitetsdimensionen). Under mellankrigstiden hade Ericsson etablerat majoritetsägda dotterbolag i sammanlagt 21 länder utanför Sverige, däribland USA, Mexiko, Storbritannien, Estland, Holland, Italien, Norge, Rumänien, Spanien, Tjeckoslovakien, Danmark, Finland, Tyskland, Jugoslavien, Brasilien, Argentina och Mexico.

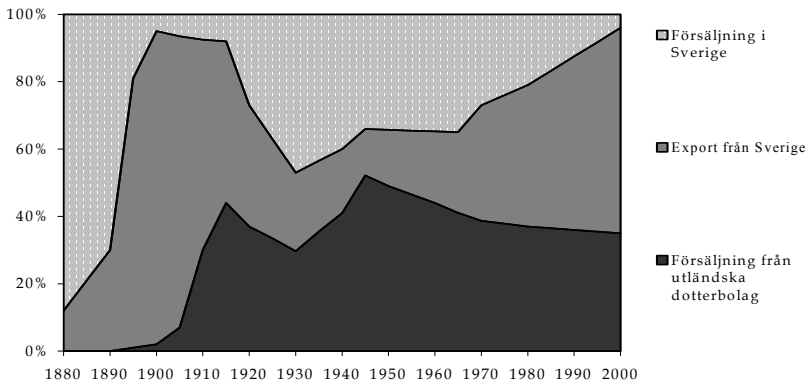
Utgången av det andra världskriget påverkade Ericssons vidare geografiska spridning, genom att dotterbolag i Central- och Östeuropa avvecklades (i Estland, Tjeckoslovakien, Ungern och Polen). Den utvidgning som skedde under 1990-talet handlade delvis om att man återtog förlorad mark i dessa regioner. Då etablerades nya dotterbolag bland annat i de baltiska staterna, Slovakien och Slovenien. År 1999 täckte Ericssons nätverk av dotterbolag sammanlagt 69 länder. Ser vi slutligen på de majoritetsägda dotterbolagens spridning mellan världsdelar, så kan vi notera att Ericssonkoncernen grundade sitt första dotterbolag utanför Europa redan år 1904, i USA. År 1961 täckte koncernens nätverk av majoritetsägda dotterbolag samtliga världsdelar, sedan man genom uppköp etablerat sig i Australien. Därmed hade koncernen nått global räckvidd. Tabell 4 ger en jämförelse mellan den långsiktiga geografiska spridningen av en grupp svenska multinationella företags majoritetsägda dotterbolag.¹⁰

Kan man ur dessa siffror utläsa en samlad bild av Ericssons globaliseringsbana över en längre tid? En genuin globalisering av ett företag rymmer underförstått ett territoriellt skifte från hemlandet till utlandet och till andra världsdelar. I fallet Ericsson kan man se något olika utvecklingsbanor beroende på om man fokuserar på förändringarna i arbetsstyrkans lokalisering eller på förändringarna i avsättningsmarknaderna.

Beträffande den relativa fördelningen av antalet anställda mellan hemland och utland har det inte skett någon dramatisk förändring under efterkrigstiden. Enligt detta mått har Ericsson rätt långt förblivit territoriellt förankrat i hemlandet. Andelen anställda i utlandet var ungefär densamma efter andra världskrigets slut som vid det senaste sekelskiftet (drygt 60 %). Företaget skiljer sig därvidlag från flera andra etablerade svenska multinationella före-

¹⁰ För en systematisk jämförelse av den geografiska spridningen av dessa koncerners utlandsmarknader, anställda och dotterbolag, se Richard Palmer, 'Variations in the Regional Distribution of Cross-Border Activity of Swedish Transnational Corporations during the 20th Century', *Scandinavian Economic History Review* 2003:3.

Figur 2. Ericssons försäljning: geografisk fördelning och ursprung (i procent), 1880–2000

Källor: Artur Attman, Jan Kuuse och Ulf Olsson, *Ericsson 100 år*, band I. *Pionjärtid, kamp om koncessioner, kris 1876–1932* (Stockholm 1976), s. 154, 217–219; Attman och Olsson, *Ericsson 100 år*, band II, s. 206–207, 262; Ericssons årsredovisningar.

tag. I fallet SKF ser man t.ex. ett gradvis territoriellt skifte i riktning mot utlandet när det gäller arbetskraften. Under 1990-talet återfanns ca 90 % av de anställda i utlandet.¹¹

Det är uppenbart att frågan om huruvida ett företag globaliserats eller ej inte enbart beror på vilket mått man väljer, utan också på vilken tidsperiod som analyseras. Som figur 2 illustrerar kan man avläsa två tydliga trender i riktningen och ursprunget hos Ericssons försäljning. För det första har de utländska marknadernas andel av Ericssons totala försäljning stigit oavbrutet under efterkrigstiden. Men samtidigt har de utländska dotterbolagens andel av denna försäljning gradvis minskat. I så måtto har den territoriella basen i hemlandet förstärkts. Detta är bara ett exempel på vilken sammansatt process ett företags globalisering kan vara.

I ett sekellångt perspektiv har det däremot skett en geografisk förskjutning. Under det förra seklet var de utländska marknadernas andel under en kort tid i relativa termer lika stor som den är idag. Skillnaden är den att år 1999 stod

¹¹ Palmer, *Historical Patterns of Globalization*, s. 144.

Tabell 6. Electrolux utlandsförsäljning och utlandsanställda, valda år 1950–2002

	1950	1960	1970	1980	1990	1995	2000
(a) Utlandsförsäljning i % av den totala försäljningen	..	81	66	69	86	92	96
(b) Utlandsanställda i % av totala antalet anställda	65	68	60	61	82	87	91
Transnationaliserings- index $([a+b]/2)$		74	63	65	84	89	93

Källor: Electrolux årsredovisningar.

de utländska dotterbolagen för en dryg tredjedel (35 %) av denna försäljning.

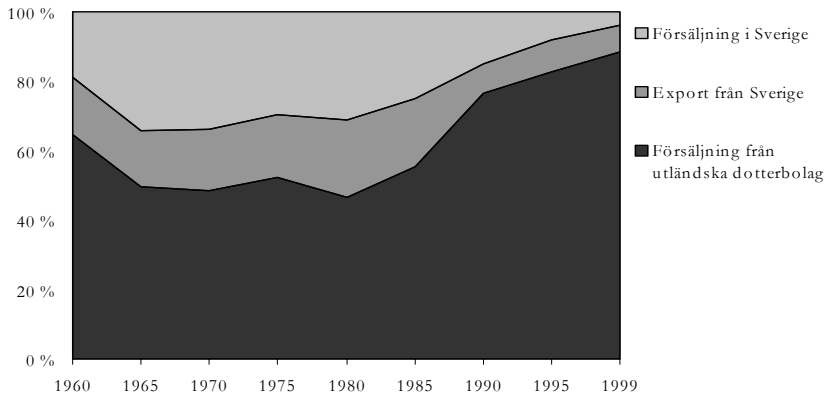
Avslutningsvis kan det noteras att detta territoriella skifte verkar ha inträffat under en kort period alldeles före första världskrigets utbrott. Slutsatsen får bli att Ericsson utgör ett exempel på hur ett globalt verksamt företag kan förbli inbäddat i ett nationellt sammanhang.

Electrolux är ett företag som genomgått en annorlunda utveckling. Företaget grundades år 1919 av Axel Wenner-Gren och var redan från början internationellt orienterat eftersom bolagets föregångare AB Lux redan 1907 grundat ett utländskt försäljningsbolag i Frankrike. Företaget genomgick en snabb geografisk spridning under sitt första decennium. Redan 1924 omfattade koncernen dotterbolag i elva europeiska länder (tabell 5). Därefter inleddes en expansion till andra världsdelar. Från och med år 1925 etablerades försäljningsbolag i Australien, Nya Zeeland, Argentina och Brasilien. Därpå följde etableringar i Sydafrika år 1927 och Kanada år 1931.¹²

Under samma period grundades tillverkande dotterbolag, först en dammsugarfabrik i Tyskland och senare en annan i Storbritannien. Under 1930-talet stagnerade expansionen, men den tog ny fart på 1960-talet då bland annat nya utomeuropeiska länder inlemmades i koncernens nätverk

¹² Det finns vissa problem med att spåra spridningen av Electrolux dotterbolag. Företaget har bl.a. varit undantaget från kravet att tillhandahålla kompletta listor på utländska aktieinnehav till det svenska Patent- och Registreringsverket.

Figur 3. Electrolux försäljning: geografisk fördelning och ursprung (i procent), 1960–1999

Källor: Electrolux årsredovisningar.

av dotterbolag. På 1980-talet gjordes mer än 200 förvärv av utländska dotterbolag. Expansionen fortsatte under 1990-talet: år 1999 hade företaget verksamhet i 61 länder, i alla världsdelar.

Så långt den geografiska dimensionen. När det gäller Electrolux globaliseringsbana längs intensitetsdimensionen är tillgången på data för tidigare period begränsad. Uppgifter om koncernens försäljning finns först från slutet av 1950-talet och framåt, och uppgifter om antalet anställda i utlandet från början av 1950-talet och framåt (tabell 5). Enligt tabellen förefaller Electrolux utländska avsättning relativt sett ha varit mycket omfattande redan år 1960, 81 %. Emellertid måste denna siffra tolkas med en viss försiktighet, eftersom nivån var exceptionellt hög just detta år. Således var utlandsförsäljningens andel av den totala försäljningen året innan endast 66 %. Hur som helst kan man avläsa en obruten relativ tillväxt när det gäller försäljningen till utlandet från 1970 och framåt. År 2000 avyttrades 96 % av koncernens produktion på utländska marknader.

Som det framgår av figur 3 är det framför allt de utländska dotterbolagen som står för leveranserna till de relativt sett allt viktigare utlandsmarknaderna under 1980-talen och 1990-talen. Här skiljer sig Electrolux från Ericsson. De svenska dotterbolagen stod för endast 7,7 % av utlandsförsäljningen år 1999.

Härvid förefaller fallet Electrolux något mer lättolkat än fallet Ericsson. Om man till detta lägger den långsiktiga trenden i den relativa andelen anställda i utlandet blir det ännu tydligare hur företaget allt mer flyttat sin tyngdpunkt mot utlandet. Från och med år 2000 är över 90 % av arbetskraften förlagd till utlandet. Electrolux har alltså genomgått ett entydigt territoriellt skifte och en genuin globalisering.

Avslutande kommentarer

Min inledande diskussion kring globaliseringsbegreppets allmänna legitimitet och dess funktion i historisk och ekonomisk-historisk forskning utmynnade i en uppmaning att ta begreppet på allvar. Diskussionen kring globaliseringen som en långsiktig omvandling av de rumsliga relationerna i samhället och relationerna mellan länder och världsdelar har inneburit att historiker och ekonomhistoriker engagerat sig i debatten.

Jag har försökt visa att begreppet globalisering kan specificeras och tillämpas på enskilda mindre enheter och aktörer i den globala ekonomin, och på ett fruktbart sätt användas som ett verktyg för att blottlägga långsiktig förändring. Detta har jag exemplifierat genom att i två kortfattade fallstudier mäta förändringar i utlandsaktiviteten hos de svenska multinationella företagen Ericsson och Electrolux. Resultaten av min forskning kring etablerade svenska multinationella företags utlandsverksamhet – av vilka jag här presenterat några exempel – visar sammantaget att utåtlinkningen av den svenska industrin uppenbarligen är en lång historisk process som började i slutet av 1800-talet, snarare än en helt samtida företeelse.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Erikskrönikan i rysk översättning

ANDREJ SCHEGLOV

Ryska läsare intresserade av nordisk medeltid var länge bekanta nästan uteslutande med västnordiska källor – sagor, episka dikter och skaldepoesi. Situationen förändrades något i början av 1980-talet, då specialisten på fornnordisk kultur E. Mel'nikova översatte runskrifter – varav många östnordiska – med uppgifter om nordmännernas resor österut. Betydelsefulla bidrag utgjorde samtidigt historikern S. Kovalevskijs ryska översättningar av Västgötakrönikorna, Gutasagan och, viktigast av allt, Magnus Erikssons landslags konungabalk – den grundläggande källan när det gäller Sveriges och Finlands politiska system efter 1300-talets mitt.

Ett avgörande genombrott skedde ändå först i början av 1990-talet. I spetsen för arbetet stod nu professor A. A. Svanidze, Rysslands främsta expert på nordisk medeltidshistoria. På Svanidzes initiativ och under hennes ledning översattes Erikskrönikan, 1300-talets poetiska mästerverk med ett rikt historiskt innehåll. Översättningen genomfördes av den unge filologen A. Ju. Zeltukhin, sedermera specialist på svenska språkets historiska ortografi. Den trycktes år 1994 i Viborg, staden vars grundande beskrivs i krönikan.¹ I utgåvan ingick också en språk- och litteraturhistorisk kommentar av Zeltukhin samt ett efterord av Svanidze. Boken sålde snart slut, och det

¹ *Khronika Erika*. Övers. A. Ju. Zeltukhin. Red. A. A. Svanidze. Efterord och kommentarer av A. Ju. Zeltukhin och A. A. Svanidze (Viborg 1994, ny utg. 2001).

uppstod ett behov för en ny och reviderad upplaga. En sådan förbereddes vid det rysk-svenska studiecentret i Moskva² och trycktes år 1999.³

Genom Erikskrönikan fick ryska läsare en möjlighet att stifta bekantskap med svensk historia under 1200- och början av 1300-talet. Diktens huvudmotiv är den inre politiska kampen med dess dramatiska höjdpunkter, "Håttunaleken" och "Nyköpings gästabad". I krönikan framstår det nya, "europeiserade" Norden starkt påverkat av riddarideologin, korstågspropagandan, den allmänna rörelsen för "Guds fred" och den allmäneuropeiska debatten om val- och arvmonarki. Erikskrönikans värld är en riddarvärld där brutalitet och hövishet existerar sida vid sida:

Till Gestringe land flydde Holmger tha.
 Ther loot konung Erik han faa
 ok loot sidhan hugga honom howodit aff
 ok loth honom fylgia vänlika til graff..

Krönikan översattes på vers från det fornsvenska originalet enligt R. Pipping's kritiska utgåva.⁴ Zeltukhin använde även S.-B. Janssons utgåva (med en något förenklad ortografi).⁵ Här om vittnar textens delning i rubriker där Zeltukhin, med få undantag, följer Jansson.

Översättaren och redaktören är originaltexten mycket trogna, såväl till form som innehåll. Man kan observera en stor noggrannhet i tolkningen av många fragment, som t.ex. i berättelserna om svenskarnas korståg. Tack vare en genomgående hög kvalitet har Zeltukhin i sin översättning lyckats bevara både det faktiska innehållet och den fina höviska stilen.

Svanidzes efterord förtjänar i sin tur att uppmärksammas när det gäller frågorna om urkundens genre och värde. För henne är Erikskrönikan "en utmärkt roman-krönika". Detta är i princip riktigt; genremässigt rör sig rimkrönikan på gränsen mellan litteratur och historia.⁶ Eventuellt kunde man starkare betona det historiska innehållet: en rimkrönika är alltid ett historiskt verk i litterär form, med vissa drag av skönlitteratur⁷.

² Det rysk-svenska studiecentret grundades år 1996 och tillhör Ryska statliga humanistiska universitetet (RGGU). Centret bedriver systematisk undervisning i svenska språket, historia och kultur.

³ *Khronika Erika*. Övers. A. Ju. Zeltukhin. Red. A. A. Svanidze. 2:a revid. uppl. (Moskva 1999).

⁴ *Erikskrönikan*. Enl. Cod. Holm. D2. Utg. R. Pipping (Uppsala 1921, ny utg. 1963).

⁵ *Erikskrönikan*. Red., inl., komm. S.-B. Jansson (Stockholm 1992, ny utg. 2003).

⁶ Jfr S.-B. Jansson, *Medeltidens rimkrönikor. Studier i funktion, stoff, form* (Uppsala 1971), s. 32.

⁷ Här om se även S. Lafaire, *Spätmittelalterliche Reimchronistik in Deutschland und Italien* (Frankfurt am Main 1992), s. 13, 75–143.

I detta sammanhang bör det understrykas att Svanidze uppskattar krönikans informativa innehåll tämligen högt. I Norden har frågan om Erikskrönikans historiska värde och förhållande till andra källor länge varit föremål för debatter. Det är anmärkningsvärt att ryska forskare – A. Svanidze och, tidigare, I. Šaskol'skij – ändå betraktade Erikskrönikans beroende av annaler och muntlig tradition som en positiv faktor, som inte minskade utan tvärtom ökade urkundens vetenskapliga värde.⁸ För Svanidze är Erikskrönikan en mångsidig källa till Nordens socialhistoria, kultur och mentalitet,⁹ med rikliga uppgifter om den nordiska aristokratin och dess traditioner, intressen och anspråk samt om det politiska styret och vasallskapet. Erikskrönikan innehåller också uppgifter om den övriga befolkningen, i första hand de svenska skattebönderna. Kriget intar en central plats i krönikan, men som motvikt till kriget finns också en fredens glädje – äktenskap, privatliv, måltider och gästbud. Och krönikans författare är, som Svanidze och Zeltukhin understryker, mycket uppmärksam på individer och personliga förbindelser.

Översättaren och redaktören har gjort ett omsorgsfullt arbete, och resultatet innehåller mycket få brister. I enstaka fall har det dock uppstått misstolkningar av fornsvensk terminologi. När rimkrönikans författare i prologen deklarerar: "huro the (herrar och furstar) hawa liffwat, giort och farit, / her star thet scriwat huru thet hawer warit",¹⁰ betyder verbet "fara" inte "resa", som det tolkats av översättaren.¹¹ Betydelsen är i stället "handla", "gå till väga" eller "ha ett visst öde". Hela uttrycket är alltså en pleonasm.¹² Översättningen av versen som berättar om prinsessan Jutta innehåller ett uppenbart fel: "Vil hon til sin syster fara, / hwi skulom wi thet widh henne spara?"¹³ Zeltukhins tolkning är: om prinsessan vill resa bort, så kan man *spara* pengar på hennes underhåll, medan meningen i själva verket är en annan: det är omöjligt (eller: går inte) att *hålla Jutta kvar*. Det bör ändå upprepas att dylika feltolkningar är ytterst få. I Zeltukhins filologiska kommentar omtalas inte alliteration: "I Oluström stodh thera strid swa stark", "hugga honom howodit aff", "gambla grewa Gertz dotter" o.s.v. Det hade varit på sin plats att peka på stilistiska paralleller med västnordisk litteratur: "Then älzte han heet valdemar / ther konungs nampn ok krono baar".¹⁴ Man kunde också ha kommenterat raden "dantz ok lek ok fagher ord", som ibland anses vara ett vitt-

⁸ A. A. Svanidze, "Khronika Erika" i istoričeskie realii srednevekovoj švecii', *Khronika Erika*. 2:a uppl. (Moskva 1999), s. 143–144; I. P. Šaskol'skij, *Bor'ba Rusi za sokhranenie vykhoda k Baltijskomu morju v XIV veke* (Leningrad 1987), s. 25–27.

⁹ Svanidze, "Khronika Erika" i istoričeskie realii..., s. 143–172.

¹⁰ *Erikskrönikan*. Red., inl., komm. S.-B. Jansson, s. 27.

¹¹ *Khronika Erika*. 2:a uppl., s. 12.

¹² Jfr R. Pipping, *Kommentar till Erikskrönikan* (Helsingfors 1926), s. 22.

¹³ *Erikskrönikan*. Red., inl., komm. S.-B. Jansson, s. 47.

¹⁴ Jfr Pipping, *Kommentar...*, s. 156–157.

nesmål om spridningen av medeltida ballader.¹⁵ Det hade också varit värt att hänvisa läsaren till senare versioner av Erikskrönikans prolog, som illustrerar den märkvärdiga utvecklingen av en svensk nationell ideologi och dessutom tecknar en upplysande bild av det ekonomiska livet i Sverige:

...korn fää smör och swin
haffwa the nogh heem til sin
Ther görs nogh silff bly iärn och koppar
som föris vtländis i stora hopar
graskin hermelin oc maardha
oc all skinwara som nagat warda
ffaller ther nogh alla handa
oc föris thedan i frömande landa...¹⁶

Man får hoppas att ryska forskare på nytt aktiverar sig i diskussionerna kring omstridda spörsmål, inte minst angående svenskarnas korståg till Finland och Ryssland, där Erikskrönikan är en av de viktigaste källorna. Det gäller till exempel frågan om marsk Torgils Knutssons deltagande i tredje korståget och grundandet av Viborgs slott. Den moderna forskningen ger ett positivt svar på denna fråga och hävdar att marsken själv ledde krigshären.¹⁷ Men Erikskrönikan tiger därom; de senare författarna – Ericus Olai och Olaus Petri använder i sin tur en tämligen neutral terminologi som endast pekar på att marsken sände trupper till Karelen.¹⁸ Därefter meddelar i alla fall båda författarna att marsken tillsammans med Västerås-biskopen Peder stod i spetsen för Viborgs grundande. Det är inte uteslutet att marsken verkligen aktivt deltog i slottsbygget men anlände till Karelen senare än sitt krigsfolk.

Man bör inte heller acceptera den förhärskande teorin enligt vilken Erikskrönikans syfte är att berömma Magnus Eriksson och hans ätt. Diktens betoning av Magnus ringa ålder vid konungavalet ger denne kung en tämligen tivelaktig ära:

Tha waldo the konung Magnus,
hertogh Eriks son; swa sigher man oss,
thet han ekki äldre waar
än tha upa sith tridia aar.¹⁹

¹⁵ Se t. ex. G. F r e d é n, *Dans och lek och fagra ord. Folkvisestudier* (Stockholm 1976).

¹⁶ *Gamla eller Eriks-kröniken*. Utg. G. E. Klemming (Stockholm 1865), s. 163–166. Jfr *ibid.*, s. 193–199.

¹⁷ Huvudargumentet är marskens hypotetiska frånvaro i Stockholm i 1293–1295. Jfr t. ex. S. S u v a n t o, 'Keskiaika', *Suomen historia 2* (Espoo 1985), s. 59–60.

¹⁸ *Scriptores rerum svecicarum medii aevi*. Ed. E. Fant (Uppsala 1828). Bd. II., s. 71; O l a u s P e t r i, *Samlade skrifter* (Uppsala 1914). Bd. IV., s. 88.

¹⁹ *Erikskrönikan*. Red., inl., komm. S.-B. Jansson, s. 179.

Den omyndige Magnus ärvde inte kronan utan blev i stället vald. Detta motiv återkommer i den svenska stormannaoppositionens propaganda *mot* Magnus Eriksson.²⁰ Ett liknande motiv skulle senare ljuda i Norden i den ideologiska kampen mot Erik av Pommern. Det är med andra ord säkrare att nöja sig med att konstatera att krönikans främsta kollektivgestalt är den svenska, huvudsakligen uppländska aristokratin.

Erikskrönikans översättning har stimulerat vidare överföring av östnordiska källor till ryska. År 2000 trycktes – åter igen under Svanidzes redaktion – en samling äldre urkunder om Sverige.²¹ I samlingen ingick översättningar av Äldre Västgötalagen (A. Fomenkova), Gutalagen (G. Alexandra), Björkörtätten (N. Kalashnikova) samt stora fragment av Rimberts och Adam av Bremens verk om Sveriges kristnande (V. Rybakova). Två år senare (2002; nytryck 2003) utkom en kommenterad översättning av Engelbrektskrönikan (A. Scheglov; ansvarig redaktör A. Svanidze).²² Krönikan är den viktigaste källan till det berömda upproret i Sverige och västra Finland mot unionskungen Erik av Pommern. Nu finns även en tryckt översättning av Kalmarbrevet 1397 (A. Kuzina, A. Scheglov) – den enda översättningen av det nordiska unionsfördraget till något modernt språk. En översättning (A. Kuzina, A. Scheglov) av miniatyren ”Herr abbot”, den svenska medeltida satirens mästerverk, befinner sig för närvarande i tryck. Den unge forskaren Vladimir Rybakov har förberett en översättning av Adam av Bremens *Gesta pontificum* – den för historiker mycket viktiga skriften om missionsverksamhet i den äldre medeltidens Sverige.

Bland alla dessa arbeten intar Erikskrönikans översättning en särskild plats. Den citeras och omnämns i avhandlingar och uppsatser samt studeras på medeltidsseminarier. Krönikan har funnit sina läsare, och det är översättarens och redaktörens förtjänst.

²⁰ Jfr S. Kraft, ’En pamflett mot Magnus Eriksson i dess idépolitiska och litterära miljö’, *Historisk tidskrift*, årg. 47 (1928), s. 1–27; G. Bolin, ’Till dateringen av Erikskrönikan’, *ibid.*, s. 288–309.

²¹ A. A. Svanidze (red.), *Iz rannej istorii švedskogo naroda i gosudarstva* (Moskva 2000).

²² *Khronika Engel’brekta*. Per., poslesl., komm. A. D. Scheglova (Moskva 2002 & 2003).

Hur gick det sen?

Den grafiska industrin på de avträdde områdena i Karelen och dess nyetablering i det övriga Finland

LARS-FOLKE LANDGRÉN

Den grafiska industrin i Karelen omfattade år 1939 totalt 21 bok- och sten-tryckerier på sju olika orter, nämligen i Viborg (12), Sordavala (4), Terijoki, Kexholm, Lahdenpohja, Björkö (fi. Koivisto) och Enso. Därtill fanns det i Viborg två s.k. kemigrafiska inrättningar eller klichéanstalter. I Finland fanns det enligt den officiella statistiken år 1938 sammanlagt 219 grafiska anstalter, varav sålunda 11 procent på det i Moskvafreden år 1940 avträdde området i Karelen. Den grafiska industrin i Finland var år 1939 en typisk hemmamarknadsindustri, och detsamma gällde även tryckerierna i Viborgs län. Viborg hade landets tredje största koncentration av grafisk industri, efter Helsingfors och Tammerfors men före Åbo och Vasa.¹

Tabell 1: De största tryckerierna i Viborgs län år 1938

	Anställda	Produktion
Karjalan Kirjapaino Oy	104	5,53 mmk
Ok Kansan Työ	47	1,35 mmk
Karjalan Maakunta Oy	23	0,99 mmk
Sortavalan Kirjapaino Oy	22	1,31 mmk
Kansan Voima Oy	18	0,48 mmk
Kaakkois-Karjalan Kp Oy	26	0,48 mmk

Källa: Finlands Officiella Statistik, Industristatistiken 1938.

¹ Finlands Officiella Statistik XVIII A, Industristatistik (Viborgs län) nr 55–56/1938–1939; Lars Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa* (Helsinki 1992), s. 154–155.

Vinterkriget

Krigsutbrottet den 30 november 1939 medförde att en del av tryckerierna omedelbart upphörde med sin verksamhet. Av de tolv tryckerierna i Viborg var fem tidningsofficiner och sju s.k. civiltryckerier. Av tidningsofficinerna upphörde omedelbart Östra Finlands tryckeri som utgav *Wiborgs Nyheter* och Karjalan Painotyö Oy som utgav tidningen *Karjalan Suunta*, medan officinerna Karjala, Maakansa och Kansan Työ ännu fortsatte sin produktion. Av civiltryckerierna lyckades Viborgs Bok- och Stentryckeri överföra en del av sin maskinpark till Tammerfors, där driften fortsatte i början av år 1940. Av de övriga civiltryckerierna i staden fortsatte Kirjapaino Oy Ilmarinen, Kauppakirjapaino Oy, Kirjapaino Liiketyö, som ägdes av Toivo Aksel Vuori, Paperinjalostus Oy och Viipurin Kirjatyö Oy verksamheten, medan accidenstryckeriet Tilapäistöiden Kirjapaino (ägarer K. A. Vuolle) upphörde redan vid årsskiftet 1939.²

I Sordavala fortsatte arbetet vid stadens fyra tryckerier, medan Kaakkois-Karjalan Kirjapaino i Kexholm, som utgav tidningen *Käkisalmen Sanomat*, flyttade över sin produktion till Parikkala. Terijoen Kotelo Oy (f.d. Terijoen Kirjapaino Oy) i Terijoki, som utgav tidningen *Kaakkois-Kannas*, samt Lahdenpohjan Kirjapaino (ägarer Ludvig Georg Ojanen) i Lahdenpohja upphörde i december 1939. Koiviston Kirjapaino (ägarer Mauno Sjöstedt), utgivare av tidningen *Rannan Sanomat*, och Enson Kirjapaino (ägarer Veikko Ilmari Hiltunen) upphörde i början av år 1940. I Koiviston Kirjapainos fall förstördes maskinparken vid ett bombardemang.³

Vinterkriget innebar stora svårigheter för de kvarvarande tryckerierna i Viborg och Sordavala. I det stora bombardemanget av Viborg den 18 februari 1940 förstördes Karjalan Kirjapaino Oy:s fastighet vid Karjalagatan och samma öde drabbade Karjalan Maakunta Oy:s byggnad vid Brahegatan. Tryckningen av *Maakansa* överfördes i början av mars till Kuopio. *Kansan Työ*, som trycktes på Viipurin Työväen Kirjapaino, utkom sista gången i Viborg den 18 februari 1940. Därefter överfördes utgivningen till Imatra, där tidningen trycktes på Ylä-Vuoksens tryckeri. För Kirjapaino Oy Ilmarinen, med närmare 30 anställda, betydde vinterkriget slutet för tryckeriet. I Sordavala skadades både Sortavalan Kirjapaino Oy:s (tidningen *Laatokka*) och Raamat-

² Boktryckeriregister 1919–1943. Justitteministeriets tryckfrihetsbyrå/Finlands riksarkiv; Handelsregistret/Patent- och registerstyrelsen nr 33.272 (Östra Finlands Tryckeri), nr 82.797 (Karjalan Painotyö Oy); *Lars Landgrén, Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa 2. Suomen kirjapainot* (Helsinki 1995), s. 57–58, 81, 193.

³ Justitteministeriets (JM) tryckfrihetsbyrå, akt 113/54–1939 (Terijoen Kotelo Oy); Handelsregistret nr 82.781 (Lahdenpohjan Kirjapaino); Einari Teräskivi & Olavi Suominen (toim.), *Suomen kirjapainotaidon historia 1900–1942* (Helsinki 1942), s. 56–57, 85–91; *Lars Landgrén, Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa*, s. 126–128; *Lars Landgrén, Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa 2*, s. 147.

tutalo Oy:s fastigheter i storbombardemanget av staden den 2 februari. Vid fredsslutet i mars 1940 var endast sju tryckerier längre verksamma i de delar av Karelen vilka Finland enligt stipulationerna i fredsavtalet måste avträda.⁴

Tiden mellan kriget 1940–1941

Tiden mellan vinter- och fortsättningskriget medförde en nyetablering av den karelska grafiska industrin på Finlands kvarvarande territorium. Endast tryckerier som tidigare funnits i de tre städerna Viborg, Sordavala och Kexholm samt i Lahdenpohja köping och i Björkö överlevde Moskvafreden 1940. Av tryckerierna i Viborg fortsatte efter fredsslutet sju bolag på övriga håll i landet: tidningshusen Karjalan Kirjapaino Oy i Helsingfors där tidningen *Karjala* trycktes på Hufvudstadsbladets tryckeri, Karjalan Maakunta Oy (*Maakansa*) i Kuopio och Oy Kansan Työ (*Kansan Työ*) i Imatra samt civiltryckerierna Kauppakirjapaino Oy och Paperinjalostus Oy i Helsingfors, Viborgs Bok- och Stentryckeri Ab i Tammerfors och Kirjapaino Liiketyö i Lahtis. Karjalan Maakuntas tidning *Maakansa* slutade att utkomma i slutet av mars 1940, varefter officinen temporärt upphörde att verka.⁵

Av tryckerierna i Sordavala fortsatte två sin produktion: Sortavalan Kirjapaino Oy och Kansan Voima Oy i Joensuu, där tidningen *Laatokka* trycktes på Pohjois-Karjalan Kirjapaino och *Kansan Voima* på Kirjapaino Oy Maakunta. Oy Raamattutalo hade tillsvidare upphört då hela maskinparken blivit kvar i Sordavala. Också Kustannusosakeyhtiö Karjalan Äänis tryckeri upphörde jämte tidningen *Karjalan Ääni* vid fredsslutet i mars 1940.⁶

Kexholmsbolaget Kaakkois-Karjalan Kirjapaino sökte fortsätta produktionen i Parikkala, men tvingades nedlägga utgivningen av *Käkisalmen Sanomat* vid utgången av april 1940. Ludvig Ojanen som drivit Lahdenpohjan Kirjapaino fortsatte som tryckeriföretagare, nu i Äänekoski. Sålunda kan man konstatera att av de tjugotre grafiska anstalterna i det avträdde Karelen endast tio fortsatte efter Moskvafreden 1940; verksamheten för tre (Kar-

⁴ JM:s tryckfrihetsbyrå, Boktryckeriregister 1919–1943; Handelregistret nr 68.981 (Karjalan Maakunta Oy); Erkki Paavola inen, *Sanomalehti Karjalan kohtaloita 1904–1954* (Lahti 1954), s. 350–352; *Graafikko* n:o 12/lokakuu 1963, s. 176–177, 'Raamattutalo 50-vuotias'; Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa 2*, s. 57–58, 77–80.

⁵ JM:s tryckfrihetsbyrå, akt 162/127–1940 (Kauppakirjapaino Oy); Handelsregistret nr 67.728 (Kauppakirjapaino Oy); Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa*, s. 129–130; Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa 2*, s. 77–83, 180; Paavola inen, s. 356–360; *Faktoriliiton tiedonantoja* n:o 5/toukokuu 1941, s. 68–70.

⁶ Touko Perko, 'Sanomalehdistö sodan ja säännöstelyn puristuksessa 1939–1949 – Sanomalehdistö sodan murroksesta 1980-luvulle', *Suomen Lehdistön Historia 3* (Kuopio-Jyväskylä 1988), s. 100–102, 107–110; Pertti Elsinen, *75 vuotta karjalaista työväenlehteä. Kansan Voima Oy. Sanomalehti Pohjois-Karjala 75 vuotta* (Joensuu 1981), s. 35; Teräskivi & Suominen, s. 527–529.

Tidningen Karjala trycktes på Hufvudstadsbladets tryckeri under åren 1940–1952.

jalan Maakunta, Oy Raamattutalo och Kaakkois-Karjalan Kirjapaino) låg temporärt i träda, och tio hade slutgiltigt tvingats upphöra. Andra hälften av år 1940 medförde ytterligare omställningar inom den karelska tryckeriindustrin. Kansan Voima Oy grundade ett eget tryckeri i Joensuu, medan Viborgs Bok- och Stentryckeri flyttade till lokaliteter på Sjötullsgatan 11 i Helsingfors.⁷

Fortsättningskriget

Fortsättningskriget 1941–1944 medförde en återerövring av de i Moskva-freden förlorade områdena. Detta i sin tur innebar för de karelska grafiska företagen en möjlighet att återvända. I praktiken gällde det främst tryckerierna i städerna Viborg och Sordavala. I Kexholm började visserligen *Käkisalmen Sanomat* ånyo att utkomma år 1944, men tidningen trycktes i Villmanstrand, medan endast redaktionen fanns i Kexholm. I Björkö återupptog också Mauno Sjöstedts Koivistons Kirjapaino sitt arbete.⁸

⁷ JM:s tryckfrihetsbyrå, akt 15/3–1944 (Kaakkois-Karjalan Kirjapaino Oy), akt 123/121–1940 (Viborgs Bok- och Stentryckeri Oy); Handelregistret nr 12.991 (Karjalan Kirjapaino Oy); Landgrén, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa* 2, s. 66–67.

⁸ FOS XVIII A, Industristatistik (Viborgs län) n:o 56–59/1941–1943; Landgrén, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa*, 130–131.

Till det återerövrade Viborg återvände under fortsättningskriget endast två tryckerier, de stora tidningsofficinerna Kansan Työ och Karjalan Maakunta. *Kansan Työ* trycktes 1940–1941 i Imatra och därefter 1941–1942 i S:t Michel, varefter bolaget (fr.o.m. 1941 aktiebolag) åter kunde ta Viipurin Työväen Kirjapainos gamla lokaliteter i användning i Viborg. Karjalan Maakunta började år 1943 utge *Karjalan Sanomat* i Viborg. Bolaget hade anskaffat en ny tryckerifastighet och reparerat sin gamla rotationspress. Även Karjalan Kirjapaino Oy började år 1942 reparera sin sönderbombade fastighet i Viborg och anskaffade 1943 en ny rotationspress som man började installera där. Tryckningen av tidningen *Karjala* hann bolaget däremot aldrig återföra till Viborg. Övriga större viborgstryckerier, Kauppakirjapaino Oy och Viborgs Bok- och Stentryckeri Ab, stannade däremot kvar i huvudstaden under hela fortsättningskriget.⁹

Till Sordavala återvände två av stadens fyra grafiska företag. Arbetet vid Kustannus Oy Karjalan Ääni hade ju upphört och Kansan Voima Oy etablerat sig i Joensuu. Sortavalan Kirjapaino Oy som utgav tidningen *Laatokka* återvände till hemstaden år 1942. Samma år återvände även Oy Raamattutalo, som ägdes av Finska Kyrkans Inre Missionssällskap, till bibelhuset i Sordavala.¹⁰

Vapenstillståndet i september 1944 innebar ett hårt slag för de företag som återvänt, emedan de nu änyo tvingades evakuera. Speciellt hårt drabbades tidningsofficinerna Karjalan Kirjapaino Oy, Karjalan Maakunta Oy och Kustannusosakeyhtiö Kansan Työ i Viborg samt Sortavalan Kirjapaino Oy och Oy Raamattutalo i Sordavala. Samtliga företag hade gjort stora investeringar i fastigheter och maskiner och tvingades nu åter lämna dem. Stipulationerna i fredsvillkoren krävde att de tryckpressar och sättmaskiner som nedmonterats och forslats till andra orter i Finland skulle överlätas till Sovjetunionen. Detta drabbade t.ex. Oy Raamattutalos tryckerimaskiner, vilka förts till Pieksämäki. För Kaakkois-Karjalan Kirjapaino Oy i Kexholm betydde krigsslutet och den definitiva förlusten av tidningens spridningsområde att verksamheten lades ned.¹¹

⁹ JM:s tryckfrihetsbyrå, akt 50/188–1942 (Ok Kansan Työ); akt 136/204–1942 (Karjalan Maakunta Oy); Handelregistret nr 17.475 (Ok Kansan Työ); Landgren, *Kirjapainotaito itisenäisessä Suomessa*, s. 130–133; Landgren, *Kirjapainotaito itisenäisessä Suomessa 2*, s. 77–80; Paavola, s. 371–374; Perko, s. 100–108.

¹⁰ *Kirjatyo-Bokarbete* nr 18/15.9.1941, s. 182–183 'Saamme vähän omia takaisin'; Landgren, *Kirjapainotaito itisenäisessä Suomessa*, s. 130–131; Teräskivi & Suominen, s. 92.

¹¹ Erkki Kansanaho, *Suomen Kirkon Sisäläbetyseuran Historia. Sortavalan aikaa 1906–1944* (Pieksämäki 1964); *Kirjatyo-Bokarbete* nr 20/15.10.1944, s. 203–204 'Kun Sortavalaa evakuoitiiin'; *Graafikko* n:o 12/lokakuu 1963, s. 176, 'Raamattutalo 50-vuotias'; Landgren, *Kirjapainotaito itisenäisessä Suomessa*, s. 136–137; Landgren, *Kirjapainotaito itisenäisessä Suomessa 2*, s. 66–67.

Tabell 2: Finlands grafiska industri i siffror 1938–1945

År	Grafiska anstalter	Anställda	Produktion (mmk)
1938	219	7421	498,7
1939	202	7119	453,7
1940	207	6511	323,4
1944	218	7161	411,2
1945	225	9012	496,3

Källa: Finlands Officiella Statistik, Industristatistiken 1938–1945.

De grafiska företag som stannat kvar på sina ursprungliga evakueringsorter under fortsättningskriget klarade sig bättre, bl.a. Kauppakirjapaino Oy, Viborgs Bok- och Stentryckeri Ab, Kirjapaino Liiketyö, Paperinjalostus Oy och Kansan Voima Oy. Mauno Sjöstedt överflyttade sommaren 1944 sitt accidenstryckeri från Björkö till Tavastehus. Ludvig Ojanens tryckeri i Äänekoski övergick under kriget i andra händer.¹²

Nyetableringen efter kriget

Efter fortsättningskriget återstod nio karelska tryckeriföretag: i Helsingfors tidningsofficinerna Karjalan Kirjapaino Oy, vars tidning *Karjala* ju trycktes på Hufvudstadsbladets tryckeri, Karjalan Maakunta, som återvände till Helsingfors från Viborg, och vars tidning åter började utges under det gamla namnet *Maakansa* på eget tryckeri i huvudstaden i november 1945 samt de två civiltryckerierna Viborgs Bok- och Stentryckeri och Kauppakirjapaino. *Kansan Työs* tryckning återfördes 1944 till Oy Vapaus tryckeri i S:t Michel, varifrån den i december 1944 överflyttades till Villmanstrand, där tidningen trycktes på Oy Etelä-Savos officin. Sortavalan Kirjapaino Oy flyttade till Jyväskylä, därifrån produktionen 1946 överfördes till bolagets nygrundade officin Sisämaan Kirjapaino Oy i Pieksämäki. Oy Raamattutalo återupptog redan 1944 arbetet i mindre skala i Pieksämäki. I Joensuu fungerade Kansan Voima Oy och i Lahtis Kirjapaino Liiketyö. Sistnämnda av Toivo A. Vuori ägda accidenstryckeri såldes till Lahden Kirjapaino- ja Sanomalehti Oy på 1950-talet. Mauno Sjöstedts tryckeri i Tavastehus upphörde redan år 1947.¹³

¹² *Suomen Lehdistö* n:o 11–12/joulukuu 1942, 60 'Lehdet ja lehtiväki'; Landgrén, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa*, s. 136–139; Landgrén, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa 2*, 81–83, 180.

¹³ *Hakuteos. Suomen Lehdistön Historia 5–7* (Kuopio-Jyväskylä 1988), uppgifter om respektive tidningshus; Perko, s. 98–110; Landgrén, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa 2*, s. 77–80, 81–83, 180.

Av ovannämnda överlevande karelska tryckerier befann sig de fem tidnings-officinerna (Karjalan Kirjapaino, Kansan Työ, Karjalan Maakunta, Kansan Voima och Sortavalan Kirjapaino) i ett sämre läge än civiltryckerierna, ty samtliga tidningar hade förlorat sitt spridningsområde i fredsslutet. Därtill hade fyra av de fem tidningshusen två gånger tvingats lämna allt bakom sig. Den evakuerade karelska befolkningen spreds dessutom över hela landet, även om det skedde en viss koncentration till Helsingfors, Lahtis, Pieksämäki samt till de kvarvarande karelska områdena, bl.a. Joensuu och Villmanstrand. Sålunda var det just på dessa orter som de karelska grafiska företagen fortsatte sin produktion.¹⁴

Det största karelska tidningshuset Karjalan Kirjapaino Oy från Viborg förlorade alltså 1944 för andra gången sin maskinpark, bestående av bl.a. en ny 64-sidig rotationspress som redan installerats i tidningshuset i Viborg. Hufvudstadsbladets tryckeri ombesörjde tryckningen av tidningen *Karjala* ända till olympiaåret 1952, då Karjalan Kirjapaino Oy förvärvade aktiemajoriteten i Lahden Kirjapaino- ja Sanomalehti Oy benämnda bolag i Lahtis. Utgivningen och tryckningen av tidningen *Karjala* överfördes samma år till officinen i Lahtis. År 1955 fusionerades samlingspartiets *Savo-Karjala* i Villmanstrand med *Karjala*, och bolaget flyttade från Lahtis till Villmanstrand. Fusionen förverkligades så att Karjalan Kirjapaino Oy höjde sitt aktiekapital och hela beloppet antecknades av Oy Etelä-Savo, som därefter ägde ca 30 % av Karjalan Kirjapaino Oy:s aktiestock.¹⁵

Karjala utkom sex gånger i veckan ända till år 1958, då den på grund av olönsamhet förvandlades till en veckotidning. Bolagets aktiemajoritet övergick vid samma tid i händerna på Karjalaisen Kulttuurin Edistämissäätiö och Karjalan Liitto. Tidningen *Karjala* trycktes fortfarande på egen officin ända till år 1969 då tryckningen överfördes till Kansalliskirjapaino Oy (senare Etelä-Saimaan Kustannus Oy). *Karjalas* B-upplaga ändrades år 1975 till en gratistidning under namnet *Etelä-Karjala* och fem år senare, år 1980, förvärvade Pohjois-Karjalan Kirjapaino Oy i Joensuu utgivningsrätten till *Etelä-Karjala* liksom även Karjalan Kirjapaino Oy:s kvarvarande civiltryckeri. Kvar fanns bara tidningen *Karjala*, som utgavs en gång i veckan och trycktes på Etelä-Karjalan Kirjapaino i Imatra.¹⁶

Kustannus Oy Kansan Työ överförde i slutet av år 1944 sin verksamhet från den tillfälliga evakueringsorten S:t Michel till Villmanstrand, där tidningen till en början trycktes på Oy Etelä-Savos tryckeri. År 1945 var bolagets eget tryckeri färdigt att åter tas i bruk. År 1963 fusionerades *Vapaus* i S:t Michel

¹⁴ Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa*, s. 137.

¹⁵ Handelsregistret nr 12.991 (Karjalan Kirjapaino Oy); *Hakuteos (SLH 5)* 1988, s. 285–287.

¹⁶ *Hakuteos (SLH 5)* 1988, s. 285–287; Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa* 2, s. 77–80.

med *Kansan Työ* under namnet *Saimaan Sanomat* med hemort i Villmanstrand. Tidningen hade liksom andra socialdemokratiska distriktstidningar svårigheter med ekonomin, och utgivningsfrekvensen sjönk till tre gånger i veckan år 1972. Samtidigt ändrades utgivningsbolagets namn till Saimaan Kirjapaino Oy och tryckningen av tidningen överfördes till Eteenpäin Oy i Kotka. Endast sidframställningen blev kvar hos Saimaan Kirjapaino Oy. I januari 1985 bröts viborgsofficinens traditioner slutligen då *Saimaan Sanomat* nedlades.¹⁷

Karjalan Maakunta Oy utgav tidningen *Maakansa* i Helsingfors till år 1953. Tidningen trycktes på Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kirjapaino, men sattes på eget sättteri åren 1946–1953. År 1953 övertog ett nytt bolag Oy Maakansa utgivningen av tidningen. Bolaget förvärvade aktiestocken i tryckeriet Oy Kirja-Mono, och därefter trycktes *Maakansa* på eget tryckeri, vilket år 1969 ändrade namn till Oy Maakansan kirjapaino. Tidningen hette fr.o.m. 1965 *Suomenmaa* och var huvudorgan för centerpartiet.¹⁸

Sortavalan Kirjapaino Oy tvingades år 1944 ånyo lämna Sordavala. Nu evakuerades tryckeriet till Jyväskylä. Tidningen *Laatokka* trycktes på Sisä-Suomen Kirjapaino men med bolagets egen tryckpress, som inte hunnit installeras i Sordavala och sålunda inte heller behövde återbördas. År 1946 flyttade bolaget till Pieksämäki, där man anskaffat en egen fastighet. Bolagets namn ändrades till Sisämaan Kirjapaino Oy och *Laatokka* ändrade namn till *Sisämaa*, då kontrollkommissionen låtit förstå att man tyckte att namnet *Laatokka* var alltför revanschistiskt. Det nya namnet betydde dock att en del av läsarna övergav tidningen, och 1949 återtog det gamla namnet *Laatokka*. Bolagets saga blev dock kort. *Laatokka* nedlades 1951 och dess efterträdare *Pieksämäen Seudun Sanomat* två år senare. Officinen fortsatte några år som civiltryckeri men nedlades definitivt i mitten av 1950-talet.¹⁹

Kansan Voima Oy från Sordavala hade redan 1940 slagit sig ned i Joensuu, där man även förvärvade en egen fastighet. Den socialdemokratiska tidningen *Kansan Voima* trycktes till år 1951 på Kirjapaino Oy Maakunta, som utgav agrarförbundets språkrör *Karjalan Maa*. År 1951 kunde *Kansan Voima* inreda ett eget tryckeri med en nyförvärd rotationspress, och tidningens tryckning kunde överföras till egen officin. År 1964 ändrades tidningens namn till *Pohjois-Karjala*, men som utgivar- och tryckeribolagets namn kvarhölls ännu en tid det traditionsrika Kansan Voima Oy.²⁰

¹⁷ Handelsregistret nr 76.309 (Oy Vapaus); *Hakuteos (SLH 6)* 1988, s. 329–331; *Hakuteos (SLH 7)* 1988, s. 239–240; Landgrén, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa*, s. 137–138.

¹⁸ JM:s tryckfrihetsbyrå, akt 34/64–1946 (Karjalan Maakunta Oy); *Hakuteos (SLH 7)* 1988, s. 51–54; Landgrén, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa*, 137.

¹⁹ JM:s tryckfrihetsbyrå, akt 76/15–1944 (Sortavalan Kirjapaino Oy); *Hakuteos (SLH 6)* 1988, s. 52–54; Teräskivi & Suominen, s. 524.

²⁰ JM:s tryckfrihetsbyrå, akt 131/49–1951 (Kansan Voima Oy); Landgrén, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa*, s. 138.

Civiltryckerierna som inte på samma sätt var beroende av den karelska omgivningen kunde om de lyckades etablera en ny kundkrets återuppta en framgångsrik verksamhet. Paperinjalostus Oy som 1940 flyttat till Helsingfors upphörde visserligen rätt snart, men Viborgs Bok- och Stenstryckeri, som ännu på 1920-talet var Viborgs största tryckeri och tillika det största i hela Viborgs län samt landets näst största stenstryckeri efter Ab F. Tilgmann Oy, fortsatte under hela fortsättningskriget produktionen i huvudstaden i utrymmen på Sjötullsgatan. Tryckeriet specialiserade sig efter kriget på offsettryck, men nådde aldrig mera upp till samma produktionssiffror som under viborgtiden.²¹

Civiltryckeriet Kauppakirjapaino Oy hade likaså redan år 1940 inlett sin verksamhet i Helsingfors. Tryckeriets grundare och verkställande direktör ända till år 1963, ekonomierådet August Honkanen ledde familjeföretaget ur krisen, och på 1950- och 1960-talet kunde verksamheten utvidgas. År 1960 flyttade tryckeriet till större utrymmen vid Kalevagatan 30. Företagets omsättning växte fortsättningsvis och var år 1990 ca 30 mmk, men den ekonomiska depressionen tvingade det anrika civiltryckeriet att upphöra redan följande år.²²

Oy Raamattutalo Ab, senare Kirjapaino Raamattutalo, tvingades år 1944 att i enlighet med stipulationerna i vapenstilleståndsavtalet återbördä sina från Sordavala evakuerade tryckerimaskiner till Sovjetunionen. Det av Finska Kyrkans Inre Missionssällskap ägda civiltryckeriet kunde dock år 1945 återuppta tryckeridriften i Pieksämäki, där det fortfarande verkar. Tryckeriets styrka var dess specialisering på biblar, psalmböcker och kyrkohandböcker samt övrig religiös litteratur.²³

Tidningsofficinerna på det avträdde området i Karelen klarade nyetableringen på andra orter i Finland sämre än civiltryckerierna i och med att de förlorade sina spridningsområden. De tidningshus som redan 1940 flyttade till nya orter nära gränsen, t.ex. Kansan Voima i Joensuu, klarade sig bäst. Andra som redde sig någorlunda var Karjalan Kirjapaino och Kansan Työ, trots att sistnämnda två gånger tvingades lämna Viborg. Av civiltryckerierna klarade sig specialtryckerierna Oy Raamattutalo och Viborgs Bok- och Stenstryckeri samt Kauppakirjapaino Oy bäst. I dag kvarlever som officin med grafisk produktion endast Kirjapaino Raamattutalo (RT-Print Oy) som bok- och specialtryckeri i Pieksämäki.

²¹ Handelsregistret nr 15.559; Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa* 2, s. 180.

²² Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa* 2, s. 81–83.

²³ Kansanaho, s. 362–363; Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa*, s. 139; *Graafikko* n:o 12/lokakuu 1963, s. 177, 'Raamattutalo 50-vuotias'.

GRANSKNINGAR

Finlands medeltida stenkyrkor

Markus Hiekkänen, *Suomen kivikirkot keskiajalla*, Otava, 270 s., Helsinki 2003.

Markus Hiekkänens verk om Finlands medeltida stenkyrkor utgör ett mångsidigt kunskapspaket om kyrkobyggnaden som ett materiellt monument och en funktionell helhet. Författarens utgångspunkt är den medeltida kyrkans universalism och en historiskt hållbar mångvetenskaplig metod genom vilken han studerar den lokala byggnadstraditionens utformning. Det förtjänstfulla i Hiekkänens grepp är dess objektiva mångsidighet: han studerar uppförandet av de medeltida kyrkorna som en ekonomisk och administrativ, en religiös och teologisk och en arkeologisk och konsthistorisk fråga.

Analysen av kyrkobyggnaderna utgår från noggranna definitioner. Hiekkänen är som arkeolog förtrogen med den historiska tidens frågor, och han behandlar systematiskt kyrkans olika delar och placerar dem i en mångfacetterad och praktisk kontext. Författaren ger levande skildringar av ett medeltida byggnadsprojekts skeden och delfaktorer. Texten innehåller förtydliganden, men den verbala utmålningen och skildringen överskrider inte det historiska källmaterialets bas och har disciplinerat hållits i styr.

Den populärvetenskapligt skrivna men uttömmande framställningen kan metodiskt sett snarast förbindas med den konsthistoriska kontextuella forskningen, i vars kölvatten det holistiska perspektivet på 1990-talet på sätt och vis återkom i forskningen kring den visuella miljön. Bland de centrala banbrytarna inom den kontextuella forskningen kan man nämna tysken Hans Belting och holländaren Henk van Os, vilka utvecklade en funktionsanalytisk metod redan på 1980-talet. Båda har särskilt undersökt bildens funktion och betonat liturgins betydelse för förändringarna i det kyrkliga föremålsbeståndet. Som ett exempel på en konsthistorisk tillämpning av denna synvinkel kan jag nämna min egen doktorsavhandling från år 1996, i vilken jag granskade den finska kyrkobyggnadens långsamma förändring efter reformationen.

Speciellt i de nordiska länderna har den kontextuella interiörforskningen, som använder sig av liturghistoriskt material, haft starka traditioner allt sedan 1800-talet. Numera har man i Sverige vid utforskandet av den medeltida kyrkans liturgiska rum nått så långt som till en filmatisk rekonstruktion av mässan och dess fysiska omgivning. Den filmatisering som på 1989 förverk-

ligades i Endre kyrka på Gotland ville rekonstruera ett 550 år tidigare timmat skede. För sakkunskapen om kyrkorummets materiella innehåll svarade Bengt Stolt och Anders Piltz. De svenska forskarna har även i övrigt tagit ställning till sådana frågor som gäller de medeltida kyrkornas inrum. Ämnet är utmanande och inte enbart därför att det konkreta material som belyser det inre rummets konstruktion är så knapphändigt. I Sverige har det t.ex. inte bevarats några träkonstruktioner eller betydande lämningar av väggar efter kor- och läktarskrank mellan koret och kyrksalen. Frånvaron av ett sådant materiellt bevismaterial var en av orsakerna till att den svenska forskaren Anna Nilsén i en år 1991 publicerad undersökning drog den slutsatsen att det inte har existerat några korskrank i de svenska sockenkyrkorna. Resultaten blev genast föremål för kritik från många auktoritativa håll. Under det senaste årtiondet har de flesta forskarna varit övertygade om att kor- eller läktarskrank fanns i städernas kyrkor och större sockenkyrkor. Det är därför mycket förvånande att de materiella bevisen på förekomsten av sådana så totalt saknas i Sverige. I förhållande till ett vidare nordeuropeiskt fenomen kan det konstateras att det i fråga om seder och bruk fanns olikheter mellan kyrkoprovinserna eller stiftet. När det gäller sådana centrala frågor kring lära och kult som eukaristiken strävade dock medeltidens universalkyrkliga statuter efter att förenhetliga de regler som gällde altaret och dess konstruktion. Hiekkänen visar å sin sida övertygande att man i Åbo stift, i strid mot reglerna, byggde altaren av trä i stället för av sten.

I fråga om de konstruktioner som avgränsat koren följer Hiekkänen synen den allmänna nordiska uppfattningen. Han förnekar inte att det kan ha funnits korskrank i kyrkorna i Åbo stift men aktar sig för att låsa sin ståndpunkt alltför hårt, i synnerhet när det gäller förekomsten av träkonstruktioner. I den diskussion han för angående skrankens placering är hans förslag endast riktningsgivande. Som illustrationsteckning presenteras Letala kyrkas bottenplan med alternativa förslag till korets omfattning. De fördjupningar som finns i pelarna i Virmo och Tenala kyrkor torde vara fästpunkter för en korbjälke. Hiekkänen ställningstagande och attityd till detta frågekomplex avspeglar utmärkt forskarens vetenskapligt stabila tolkningssätt, som observerar de lokala särdragen, men erkänner den internationella kyrkliga helhetskulturens inflytande.

Hiekkänen redovisar tydligt för hur han definierar kyrkornas ålder genom att periodisera byggnaderna enligt en systematisk konstruktionsanalys och naturvetenskapliga dateringsmetoder i tre grupper, som han benämner tre kyrkogenerationer. Anmärkningsvärt är att han själv, följande den vetenskapliga forskningens krav, preciserar och reviderar de resultat han tidigare publicerat. För tio år sedan fördes en häftig polemik kring kriterierna för uppskattningen av kyrkornas ålder. Med tanke på den allmänna diskussionen vore det önskvärt – speciellt gäller detta den finskspråkiga publiken – att de olika uppfattningarna återigen kunde presenteras opartiskt, t.ex. vid ett seminiarieliknande tillfälle.

I sin behandling av medeltidens kyrkliga bildkonst visar Hiekkänen sin för en arkeolog så typiska, metodiska systematik. När det gäller kalkmålningarna ligger den allmänna kulturhistoriska kontextens tyngdpunkt på material, teknik och datering. På motsvarande sätt har den liturgiska litteraturens andel och bildspråkets specialfrågor lämnats utanför behandlingen. Författaren har inte medvetet förbigått denna aspekt; orsaken är snarare att en funktionsanalytisk granskning visat sig vara överraskande svår vid utforskandet av de finska medeltida kalkmålningarna. Vid sökandet efter ett orsakssammanhang mellan rit och bild är slutresultatet inte en följd av någon allmän praxis, och bildmotivens placering följer inte heller något systematiskt mönster. Sålunda är det omöjligt att på basis av målningarna i långhusets valv eller kor dra några slutsatser om t.ex. korets omfång.

I slutet av boken slut finns en komprimerad beskrivning av tjugo stenkyrkor belägna på olika håll i Finland. Urvalet omfattar exempel på olika typer av kyrkor byggda under olika tider. Förutom domkyrkan i Åbo behandlas klosterkyrkor (Nådendal) och exempel på sockenkyrkor. Bilden kompletteras av att också stensakristian i S:t Michel medtagits.

Verket uppfyller på ett lyckat sätt sin målsättning och kommer säkert länge att fungera som en respektabel helhetsframställning över Finlands medeltida kyrkor. Det betyder dock inte att den kyrkliga byggnadskulturens äldsta skikt skulle vara ett slutbehandlat tema. Det finns nog ännu tillräckligt med frågor som är värda att undersökas även av den kommande forskningen. Den fokusering som Hiekkänen valt förbigår med tämligen få ord den sociala och ekonomiska problematiseringen av kyrkorummets offentliga och privata natur, och varken de sociala faktorerna eller den kyrkliga makten erhåller någon aktiv roll som en förklarande faktor. Även de frågor som berör domkapitlet, privata påverkare och religiösa sammanslutningar förbigås utan någon ingående analys. Detta framgår t.ex. av hur njuget Hiekkänen behandlar sidoaltaren och exempelvis kyrkliga bönestunder.

Bokens fokus ligger i medeltiden och det är därför förstaeligt att de medeltida stenkyrkornas senare skeden inte är föremål för någon mera ingående analys, även om behandlingen utsträcks till den ortodoxa tidens slut. Med en annan problemställning hade också kyrkoinredningarnas senare skeden kommit bättre fram. Sålunda förblir t.ex. presentationen av de medeltida stenkyrkornas barockinteriörer knapphändig.

Markus Hiekkänens bok är ett utmärkt läromedel. Den lämpar sig som lärobok för dem som studerar konst och kyrklig tradition. För den som intresserar sig för medeltiden öppnar verket nya synvinklar på de lokala samhällenas liv och religiösa verklighet. Boken är på ett förtjänstfullt sätt genomgående åskådlig och läsarvänlig. De faktarutor som tryckts på aningen mörkare bakgrund erbjuder koncentrerad kunskap i relevanta frågor. Sålunda avslutar faktarutan ”Kivikirkkojen ajoituskeinoja” (Stenkyrkornas dateringsmetoder) analysen av kyrkogenerationerna. Där för Hiekkänen en kritisk diskussion om de historiska källornas och de naturvetenskapliga me-

todernas betydelse och giltighet. I slutet av boken finns en förteckning över Finlands medeltida stenkyrkor och kyrkornas skyddshelgon. Kunskapspaketet kompletteras ytterligare av en karta över kyrkornas läge, en kronologisk tabell och en terminologisk översikt.

Hanna Pirinen

Struensee och makten

Asser Amdisen, *Til nytte og fornøjelse. Johann Friedrich Struensee 1737–1772*, 223 s., Köpenhamn 2002.

Den 28 april 1772 blev kuppmakaren Johan Friedrich Struensee och hans bästa vän Enevold Brandt avrättade i Köpenhamn. Ett träsnitt som framställdes för att beskriva händelsen visar hur den förstnämnde dekapiterades medelst yxa, varpå hans kropp styckades upp och sattes på hjul – det brukliga straffet för landsförrädare. Huvudet spetsades på en påle. På bilden syns också hur en man och en hund befläcker ett föreställt monument över förrädaren Struensee. Den dramatiska skildringen av avrättningen har varit det vanliga sättet att börja en berättelse om Struensees liv, förklarar Asser Amdisen inledningsvis i sin biografi över Danmarks upplyste (!) men kortlivade enväldshärskare.

Officiellt sett vårdade Struensee den sjuklige kungen från och med 1768; inofficiellt kom han allt närmare den politiska makten. Struensee hör till de mer omskrivna gestalterna i dansk historia, men för svenskar och läsare i flera länder är han numera mest känd genom Per Olof Enquists porträtt i den historiska succéromanen *Livläkarens besök* (1999). Enligt Amdisen har Enquist introducerat ett nytt sätt att tolka Struensees politiska gärning och ser honom som en tidig vänsterradikal som ville förändra samhället i grunden. Traditionellt sett har danska historiker beskrivit Struensee som en cynisk lycko-sökare. Ett av de främsta argumenten för en sådan tolkning har varit att han snabbt lät adla sig när han väl kommit till makten. Adlandet skulle ha talat för att han inte ville genomföra en borgerlig revolution utan endast sökte makten.

Asser Amdisen delar in Struensees liv i sex delar: barndom och ungdom (1737–1757), tiden i Altona (1758–1768), hans väg till makten (1768–1770), Struensee som politiker (1770–1772), hans privatliv (1770–1772),

samt det rättsliga efterspel som ledde till hans död (1772). Boken avslutas med en helhetsbedömning av Struensees eftermäle och historiska betydelse.

Bilden av enväldet nyanseras på flera punkter av Amdisen. För det första har kungens sjukdom överdrivits av hävdateknarna. Han var inte så bindgalen som han ofta har framställts som, men han var utan tvivel excentrisk. Han har i modern tid fått diagnosen schizofreni, men Amdisen konstaterar att det är omöjligt att göra en medicinsk bedömning på kungen tvåhundra år efter hans död. Källorna är allt för bristfälliga.

Vidare är den traditionella beskrivningen av Ditlev Reventlow som en brutal sälle som misshandlade den unge prinsen något skev. Han lär visserligen ha pryglat prinsen ibland, men Amdisen påpekar att all uppfostran under 1700-talet hade fysiska och ibland rentav pennalistiska drag. Reventlows beteende måste alltså sättas in i sitt historiska sammanhang.

För det tredje har drottningen Caroline Mathildes politiska medvetenhet undervärderats. Politisk makt har traditionellt sett betraktats som begränsad till starka män. I en undersökning av Struensees och drottningens privatliv vid hovet kan Amdisen dock konstatera att Caroline Mathilde kunde utöva makt genom att använda Struensee som "bulvan". Själv kunde hon inte axla den roll som en enväldshärskare förväntades spela. I Europas tidigmoderna historia finns flera exempel på drottningar som regerat genom sina män. I Österrike använde Maria Theresia först Friedrich Wilhelm von Haugwitz och senare sin son Josef II för att genomföra reformer.

En regent behövde maskulinitet för att framstå som en trovärdig och legitim makthavare. Det blev inte minst tydligt när en manlig regents virilitet problematiserades offentligt, som i Ludvig XV:s Frankrike. Samtidigt var det inte så enkelt att Caroline Mathilde handplockade Struensee för att använda honom som en kasperdocka. Snarare var det så att han med tiden, efter att de blivit förälskade, visade sig bli användbar i just det syftet.

Sökte då Struensee makten? Amdisens fråga är onekligen intressant. Äldre forskning menar att Struensee medvetet längtade efter makt, men Amdisen nyanserar detta synsätt något. Struensee ville uppenbarligen utöva makt, men inte för dess egen skull utan för att kunna genomföra de politiska reformer som han hade planerat. Tillfället uppenbarade sig emellertid som genom en slump. Maktövertagandet var improviserat och inte ett händelseförlopp som hade planerats i förväg av Struensee.

Amdisen behandlar sitt ämne med stor källkritisk noggrannhet och betonar att vi måste vara mycket försiktiga när vi försöker tilldela Struensee, drottningen eller någon annan av aktörerna en karaktär eller ett övergripande motiv. De källor som finns tillgängliga är starkt tendentiösa och har tillkommit i en extrem politisk situation. Från tiden före kuppen i september 1770 finns dessutom endast mycket få och bristfälliga källor som belyser Struensees handlande. Efter denna tidpunkt finns däremot närmare tvåtusen kabinetsorder bevarade som kan belysa den politik som Struensee ville föra, även om de allra flesta av dem aldrig verkställdes eftersom ämbetsmännen satte sig på tvären.

”Försvarsskriften”, författad av Struensee efter hans fall, är en mycket värdefull källa men måste användas försiktigt eftersom den framställdes direkt efter enväldets fall. Struensee var mån om att hålla Caroline Mathilde utanför det rättsliga efterspelet och tonade därför medvetet ned hennes roll under regimen 1770–1772. Det var också i denna skrift som han försökte legitimera regimen och försvara dess radikala politiska agerande. Amdisen kan konstatera att tidigare hävdatecknare har tillskrivit försvarsskriften ett allt för stort förklaringsvärde.

Boken är en mycket välbalanserad framställning av Struensees politiska tänkande och agerande. Amdisen nyanserar den äldre forskningens allt för grovhuggna karakterisering av det politiska skeendet i Danmark 1768–1772. Men inte minst får vi här ett nyktert korrektiv till Enquists romantiska skildring av Struensees och Caroline Mathildes tid vid makten.

Mattias Legné

”Den ofrälse offentligheten” – politisk kultur under frihetstidens senare del

Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772, red. Marie-Christine Skuncke och Henrika Tandefelt, 432 s., Atlantis, Stockholm, och Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 2003.

Antologier brukar ha en tendens att spreta åt olika håll i fråga om bidragens tema och kronologi, vara kvalitetsmässigt ojämna och inte tåla en läsning från pärm till pärm. *Riksdag, kaffehus och predikstol* har förutsättningar att höra till undantagen, eftersom alla sjutton artiklar behandlar frihetstidens sista år efter tryckfrihetsförordningen 1766, med tidens *politiska kultur* i fokus för problemformuleringen. Bo Lindberg ger i sin inledning argument för valet av begreppet politisk kultur, nämligen avsaknaden av svenskproducerade politisk-filosofiska texter från perioden i fråga. Visserligen saknas det enligt Linberg inte intressanta svenska texter som behandlar centrala teoretiska frågeställningar, men de är ofta korta och starkt präglade av det aktuella politiska läge de tillkommit i. Lindberg hävdar att denna situation ”Ytterst beror ... på att vi just har med en politisk *kultur* att göra, med politik ’in the making’, politik som skapades under speciella omständigheter i en bestämd historisk miljö. Denna kultur bestod inte tillräckligt länge för att bli föremål för teoretisk reflexion” (s. 21).

Lindbergs argument får anses vara väl grundade, men här saknar jag en koppling till hur begreppet politisk kultur tidigare använts inom historisk forsk-

ning. Under de senaste tio till tjugo åren har det främst använts i syfte att belysa och förstå den lokala politiska kulturen. Särskilt historikerna Peter Aronsson och Eva Österberg kan nämnas i sammanhanget, eftersom de dessutom diskuterat denna kulturs betydelse för den politiska utvecklingen i ett långsiktigt perspektiv.

Bo Lindberg menar att den nationellt förankrade politiska kultur som växte fram under frihetstiden satte mer djupgående spår än den mer internationellt orienterade under Gustav III, åtminstone för Sveriges del. Frågan huruvida frihetstidens politiska kultur satte spår längre fram i den svenska eller finska politiska historien besvaras dock inte i denna bok.¹ Ändå tangeras på sätt och vis ämnet, fast från ett helt annat perspektiv, av två ekonomhistoriker. Lars Magnusson för en i min mening intressant diskussion om hur historia kan tolkas och för vilka syften, och han pläderar starkt för att det tänkande omkring den ekonomiska politiken som utvecklades under frihetstiden av personer som Anders Chydenius måste tolkas i just den samtid där idéerna formulerades. Han argumenterar övertygande för riskerna med att läsa in "hur det blev" i "hur det var" och att anlägga moderna ekonomiska teorier på ett äldre samhälle. Också Lars Herlitz artikel ger ett intressant bidrag till den ekonomiska historien, då Herlitz tar sin utgångspunkt i Eli Heckschers tolkning av den ekonomiska striden om hur man skulle komma tillrätta med hattarnas expansiva inflationspolitik, och det sätt på vilket han läst historien framlänges och utsett "busar" och "hjältar", utifrån moderna ekonomiska teorier.

Lars Magnussons artikel är den första i boken och den presenteras under en av tre samlingsrubriker, "Strukturer". Konstaterandet att "Vi måste anlägga ett brett perspektiv och betona både den politiska och den ekonomiska utvecklingens betydelse" (s. 30) skriver jag gärna under. Men var i boken sätts – visserligen många av de intressanta – resultaten in i sitt sammanhang? Korta hänvisningar till kontexten finns visserligen inbyggda i flera artiklar, men det stannar därvid. Som läsare hade man varit behjälpt av dels en introduktion till det politiska systemet under frihetstiden, den politiska strukturen om man så vill, dels en översikt över de sociala och ekonomiska förändringar som 1700-talets andra hälft präglades av. Med en introduktion och med ett efterord som knöt ihop trådarna eller lyfte fram motstridigheterna i de olika bidragen hade helhetsförståelsen av tidsperioden ökat.

Jonas Nordins bidrag behandlar frihetstidens radikalism, som enligt honom kännetecknas av ett antal kriterier, av vilka flera hade inhemska rötter: folkviljan skulle styra den lagskipande och verkställande makten med

¹ Här saknar jag exempelvis referenser till Torkel Janssons artikel "Två stater – en kultur. Sverige och Finland efter 1809" i svensk *Historisk tidskrift* 2000:4, där han argumenterar för hur djupgående kulturella likheter mellan Sverige och Finland, bland annat i sockenorganisationen, fick betydelse för den politiska utvecklingen också efter 1809.

ett politiskt medborgarskap som grund, meriter skulle gå före börd – privilegiesamhället avskaffas, likhet inför lagen skulle gälla och statens inflytande över samhällslivet skulle vara minimalt. Dessutom fanns en positiv grundinställning till meningsmotsättningar och partier. Nordin lyfter också fram sekulariseringen av staten som ett viktigt element för förändringar.

Hur genomgripande sekulariseringen egentligen var kan dock diskuteras. I sitt bidrag uppmärksammar *Pasi Ihalainen* riksdagspredikningarnas betydelse för den politiska kulturen och ger exempel på hur de kunde användas i den politiska debatten, i syfte att påverka det politiska skeendet. När Ihalainen jämför de svenska predikningarna med de holländska och engelska framträder en mer ålderdomlig prägel i Sverige, där exempelvis organismtanken utgjorde grund för statsuppfattningen. Han pekar vidare på att predikningarna innehöll en stark motvilja emot partiväsendet och konstaterar lakoniskt: ”I Sverige kunde man också ganska smärtfritt avskaffa partierna och därmed avskaffa frihetstiden” (s. 84). Ihalainens konstaterande kunde gärna ha utvecklats vidare, särskilt om man liksom Bo Lindberg ser den frihetstida politiska kulturens skilda uttrycksformer som strukturerande för den svenska politiska kulturen i ett längre perspektiv, eller om man jämför det med *Michael F. Metcalfs* resonemang. Metcalf menar nämligen att det svenska partisystemet i en internationell jämförelse var ”mer etablerat och effektivt än något annat före den franska revolutionen och antagandet av Förenta staternas konstitution...” (s. 54).

Ihalainens bidrag lyfter således fram en viktig aspekt i den svenska politiska kulturen under denna tid som i stort sett saknas i de andra bidragen, nämligen den religiösa. Även om nu samhället sekulariserades på flera plan så skedde mycket av det vardagliga politiska arbetet i kyrkans hägn, under ledning av prästen, på sockenstämmor ute i bygderna och genom prästvalen. Dessa praktiker fick genom sockenstämmo- och kommunalförordningarna betydelse för den politiska kulturen långt fram i tiden. I just denna antologi hade det varit särskilt givande med något utförligare diskussioner om vad egentligen det ”teologiska undantaget” i tryckfrihetsförordningen hade för betydelse för den politiska kulturen.

Anders Claréus artikel om bondeoffensiven vid frihetstidens slut kan sättas in i den pågående diskussionen om böndernas ställning under tidigmodern tid. Intressant att notera är att bönderna i riksdagen tycks ha anammat den politiska kultur som växte fram i riksdagsarbetet och börjat se sig som delaktiga i detta på ett nytt sätt samt börjat kräva ett större inflytande. Kvantitativt sett ökade också böndernas krav från de olika häradena ställda till riksdagarna. Men vid en närmare granskning visar de sig likna de tidigare till innehåll och form, med lokala önskemål och krav, vilka bönderna hoppades att riksdagen skulle tillmötesgå. Det förekom förstås också konflikter i bondeståndet om vem som ansågs vara den rätte lokala företrädaren, och man utarbetade en detaljerad valordning vid frihetstidens slut. I detta sammanhang hade det varit intressant om Claréus resultat hade diskuterats

i förhållande till Nordins uppfattning att bönderna efter principalatstriden bibehöll en syn på representationen, där bonderiksdagsmännen alltjämt ansåg sig vara bundna att följa sina väljares direktiv.

I Karin Sennelfelts fångslande artikel om Sven Hoffmans misslyckade bondeuppror får vi stifta bekantskap med en person som hade stöd från det egna häradet, men som stoppades av bondeståndet på grund av att han tidigare dömts till böter på grund av sitt kränkande och osanningsenliga beteende under en rättegång. Artikelns fokus ligger dock på det politiska utrymmet vid sidan av institutionerna i Stockholm, som trots inskränkningar och förbud visar på en mängd olika vägar för män att utbyta information och försöka väcka opinion.

Att det just var männen som var politiska aktörer framgår tydligt av samtliga bidrag och bekräftas snarare än dementeras av Ann Öhrbergs artikel. Öhrberg konstaterar att det endast var ett fåtal kvinnor ur de övre skikten som bidrog till den offentliga politiska debatten genom sina skrifter. Intressant att notera är att Jouko Nurmiainens citat ur Alexanders Kepplerus memorial om medborgerliga friheter och rättigheter från 1770 också innehåller ”kön”, som vid den här tiden alltså tycks ha blivit en kategori som måste definieras.

De lokala sammanhangens betydelse behandlas i flera bidrag. En jämförelse mellan de två ”odalstånden” ger vid handen att riksdagspolitiken på ett mer genomgripande plan påverkade den lokala politiska kulturen i städerna, vilket Birgitta Ericsson visar med hjälp av illustrativa exempel. Jouko Nurmiainen sätter in Alexanders Kepplerus samhällstänkande både i sitt lokala sammanhang och i det större, politiska, och visar hur starkt Kepplerus värnade om den egna staden och om gynnsamma villkor för stadsinvånarna. Anders Chydenius är föremål för Henrik Knifs undersökning. Under rubriken ”Den farliga staden” får man en djupare inblick i Chydenius bakgrund och dess betydelse för hans politiska ställningstaganden. I Herlitz artikel figurerar också Anders Chydenius, och Herlitz pekar bland annat på bevelsgrunderna för Chydenius åsikter – de österbottniska handelsmännens behov av en friare handel.

Matti Klinge behandlar de nätverk som flera av de ledande finska politikerna ingick i och finner – kanske inte oväntat – att flera av dem känt varandra sedan studieåren samt att de var involverade i olika lojalitets- och släktskapsnätverk. Klinge ställer sig frågan om varför så många av finnarna var mössanhängare och ger därefter en beskrivning av de upplevelser de fått genom ryssarnas framfart och hur detta påverkat deras politiska ställningstaganden.

Gustav III:s roll tangeras i flera bidrag. I Henrika Tandefelts artikel om hans resa i Bergslagen 1768 får man en god inblick i hans metod att vinnlägga sig om stöd och popularitet bland sina undersåtar. En intressant detalj är kronprinsens besök på Ornässtugan i Dalarna där Gustav Vasa skulle ha övernatat och som senare hade restaurerats och gjorts om till museum.

Om historien som en del i den politiska debatten handlar också Peter Hallbergs bidrag och han visar hur historien kunde tjäna som ett led i kampen mot adeln och ämbetsmännen, vilkas makt skulle kunna inskränkas genom en förstärkt monarki, något som den historiska erfarenheten ansågs ha visat.

Hallbergs artikel presenteras under samlingsrubriken ”Medier,” där också tre andra bidrag finns. Bo Bennich-Björkman lyfter fram den andra viktiga sidan av tryckfrihetsförordningen, nämligen offentlighetsprincipen, vilken under den här tiden också krävde att de dokument som begärdes ut trycktes. Detta fick förstås betydelse för det tryckta utbudet, som alltså blev en central beståndsdel i kampen om den politiska makten. Bennich-Björkman presenterar dessutom en viktig utredning av hur dessa faktorer påverkade tryckeribranschen i Stockholm. Ingemar Oscarsson visar hur explosionen av tryckta alster också fick till följd att en offentligt debatt kunde föras i tryckta medier och han visar hur medvetet hattpartiet förde sin politiska propaganda, med hjälp av franskt stöd.

Marie-Christine Skunckes artikel behandlar de utländska bidragen till partierna och vilken betydelse dessa hade för pressens utveckling. Stödet spelade initialt en stor roll. Skuncke visar hur medvetet mössorna byggde upp sin propagandapparat inför frihetstidens sista riksdag, där de också lyckades överta makten. Samtidigt framträder en annan, nog så viktig process, nämligen hur det s.k. odalståndet lyfter fram sina positioner, särskilt efter 1770, med krav på inskränkningar i adelsprivilegierna. Här ser sig de ledande adelsmännen inom respektive parti förbigångna av en alltmer högljudd opposition, vilket leder till att bidragen utifrån mister en del av sin roll. Förskjutningen mot ett klasstänkande kan alltså anses bli tydligare. Denna iakttagelse är måhända den väsentligaste som presenteras i den här boken. Den ”ofrälse offentligheten”, som Skuncke benämner den, skulle därför enligt min mening ha kunnat vara en relevant inramning till hela antologin.

Sammanfattningsvis vill jag framhålla att antologin förmedlar en spännande bild av en dramatisk tid i historien – fram träder ett myller av politiska uttrycksformer och handlande. Jag vill dessutom understryka det lovvärda i att boken medvetet är en produkt av ett svensk-finskt samarbete och att man exempelvis tagit med kartan på sidan 12 som visar omfattningen av det svenska riket under 1700-talet. Framför allt för så kallade rikssvenskar borde det nu vara dags att upphöra med att enbart tala om ”det egentliga Sverige” (Klinge, not 2, s. 363) när man behandlar historien före 1809. I ljuset av några av bidragens uppgörelser med det problematiska i att skriva historien utifrån sin egen tids preferenser kan därför hela antologin ses som ett led i försöken att råda bot på ett nationalitetsimpregnerat tänkande kring historia.

En armé marscherar på sin mage

Martin Hårdstedt, *Om krigets förutsättningar. Den militära underhållsproblematisken och det civila samhället i norra Sverige och Finland under Finska kriget 1808–09*. Skrifter från institutionen för historiska studier 3, 378 s., Umeå universitet 2002.

Krigföringen i Europa omväldes kring sekelskiftet 1800, då man efterhand övergav lineärtaktiken och för underhållets del även det centraliserade magasineringssystemet. Efter revolutionen 1789 bestod den franska armén av oskolade värnpliktiga som man inte hade tid att undervisa i lineärtaktikens finesser. De franska arméernas anfallsstrategi i Napoleonkrigen gick ut på att avancera rättfram och aggressivt på ett sätt som yrkesarméerna med sin lineärstrategiska skolning inte klarade av att besvara. Förändringen i krigstaktiken tvingade fransmännen att avstå också från det centraliserade underhållssystemet. Att försörja Napoleons divisioner, som opererade självständigt, visade sig vara lika svårt som förut.

Denna brytning i krigföringens historia är föremålet för *M a r t i n H å r d s t e d t s* avhandling, som behandlar underhåll och transporter samt kontakter med lokalbefolkningen i Sveriges och Rysslands arméer under finska kriget 1808–1809. Ämnet anknyter till den internationella diskussion om arméernas livsmedelsunderhåll och logistik som på 1990-talet åter vaknade upp. Det får på så sätt en aktuell kontext. Forskningsområdet har intresserat även *C h r i s t e r K u v a j a*, som i sin avhandling (1999) undersökte den ryska arméns underhåll i Finland under stora ofreden 1713–1721.

I den internationella diskussionen har sinsemellan motsatta åsikter framförts av bl.a. *M a r t i n v a n C r e v e l d* och *J o h n A. L y n n*. De är oense i fråga om på vilket sätt arméerna för sitt underhåll utnyttjade lokala resurser. Enligt van Creveld tog arméerna fram till första världskriget majoriteten av de livsmedel och det foder de behövde antingen med våld eller med hjälp av tvångsskatter i krigsområdet. Lynns synvinkel är mer nyanserad, och det finns heller ingen orsak att undervärdera det samarbete arméerna etablerade med lokalbefolkningen. De kunde t.ex. inhandla stora mängder livsmedel och hö av köpmän och bönder i operationsområdet. Dessutom kom en betydande del av arméns underhåll enligt Lynn från områden utanför den egentliga krigszonen. Genom att beskriva denna diskussion öppnar Hårdstedt en intressant infallsvinkel på 1808–1809 års krig. I hur stor utsträckning använde sig de svenska och ryska arméerna av lokala resurser och i vilken mån hämtade man livsmedel utanför operationsområdet? Dessutom undersöker Hårdstedt bägge arméers underhållsorganisationer och dryftar skillnaderna mellan dem.

Främsta plats i både den svenska och den ryska arméns underhåll intog spannmålsprodukterna (mestadels bröd), hästfodret och transporten av dessa

till fronten. I sin avhandling går Hårdstedt in för att utreda varifrån de stridande arméerna fick sin brödsäd, var brödet bakades, varifrån hästarnas foder kom och i vilken utsträckning bönderna deltog i underhållstransporterna. Uppgiften är krävande, och för att kunna ge ett svar på frågorna har forskaren varit tvungen att genomföra grundliga och tidskrävande studier i såväl finska som svenska arkiv.

Hårdstedts synvinkel är intressant också därför att forskningslitteraturen gällande finska kriget hittills har koncentrerat sig på att beskriva krigshändelserna och analysera krigets storpolitiska utgångspunkter och följder. Däremot har man inte i någon större utsträckning undersökt de villkor på vilka krigsmaskineriet fungerade. Hårdstedt anknyter sitt eget ämne till den tidigare forskningen om finska kriget med att ställa frågan om hur stor andel arméns underhållsproblem egentligen hade i den för Sverige olyckliga utgången av kriget.

Att Hårdstedt begränsar sitt forskningsområde till att gälla Vasa och Uleåborgs län i Finland samt Västerbotten i Sverige beror på att arméerna huvudsakligen opererade i dessa områden. Det krig som fördes i Savolax och i Norra Karelen har inte intresserat Hårdstedt i lika hög grad, trots att underhållstransporternas mångfald där utan vidare hade förtjänat att behandlas inom ramen för denna avhandling. Jag vill här bara hänvisa till den ryska Saimenflottans livsmedelstransporter från Villmanstrand till Varkaus och Kuopio, vilka inte saknade märkliga vändningar.

Den svenska arméns underhåll baserade sig på magasinering precis som 1700-talets krigsläror påbjöd. I enlighet med den taktik som fastslagits av Gustaf IV Adolf och överbefälhavaren för Finlands armé general W. M. Klingspor, inrättades arméns centralmagasin i Uleåborg, och där började man lagra livsmedel och foder. På våren 1808, då den finska armén retirerade mot norr, var Klingspors målsättning att bespara sina trupper tärande strider och garantera en säker transport till Uleåborg av livsmedel och foder som man lyckats ta med sig från södra Finland. Ett annat centralmagasin fanns på Sveaborg, som förväntades stå emot ryssarnas belägring och invänta förstärkning från Stockholm. Tyvärr har Hårdstedt lämnat Sveaborg och dess underhåll utanför sin undersökning. Eventuella nya slutsatser angående fästningens förutsättningar att försvara sig väntar alltså fortfarande på att bli gjorda.

I maj 1808, då Sveaborg redan hade kapitulerat, gick Klingspor till motoffensiv. De översvämmade älvarna och de förstörda broarna i Österbotten försvårade arméns frammarsch. Enligt Hårdstedt låg den största orsaken till det långsamma framskridandet dock i det tröga underhållet, som tvingade truppförbanden att avancera i takt med trossen. Genom att analysera underhållet av ett infanterikompani visar Hårdstedt på ett övertygande sätt hur man så gott som dagligen tvgades skicka mannar bakåt i jakt på förnödenheter. Det bataljonsvisa underhåll som krigsreglementet föreskrev fungerade inte som det skulle i något av krigets skeden.

Det tröga underhållet förklarar också åtminstone delvis varför de finska

trupperna efter de segerrika striderna sommaren 1808 i regel inte förföljde de retirerande ryssarna. Den livsmedelsreserv som hade behövts – proviant för några dagar – för att omedelbart kunna följa efter fienden hade trupperna helt enkelt inte tillgång till. Efter striderna måste soldater skickas bakåt för att hämta mat, och resten av förbandet fick inta försvarsställning. På så sätt fick ryssarna tid att lägga upp en ny taktik, förflytta förråd och omgruppera sina trupper. I detta hänseende var den ryska armén uppenbart mer flexibel, och den förmådde inleda förföljelsen omedelbart då den finska armén började dra sig tillbaka.

Hårdstedt visar också hur underhållet höll på att bryta samman under de för den finska armén avgörande augustidagarna år 1808. Man led brist på framför allt bröd, och när man inte lyckades få igång transporter av den nya spannmålsskörden från Sverige över Bottniska viken, innebar det att arméns handlingskraft försvagades. Underhållsproblemen tillsammans med nederlaget i Oravais betydde att spelet var förlorat för den finska armén. Reträtten mot norr och vapenstillståndsförhandlingarna avslöjade att armén var i stora svårigheter och att stridsberedskapen hade underminerats. Vintern 1808–1809 var dyster för Finland, som hade försvagats av epidemier och livsmedelsbrist.

Den ryska armén var inte bunden till sina magasin på samma sätt som svenskarna. På vårvintern 1808 följde trossen divisionerna i hälar på ett par dagsmarschers avstånd, och så fort man nått de strategiska städerna Helsingfors, Tavastehus och Åbo, började man samla förnödenheter i dem. Det var först i detta skede man snabbt satte in en förstärkning av ockupations-trupperna. I Satakunda, Österbotten och Savolax försågs de stridande enheterna med mera proviant, så att de kunde operera självständigt längre än motsvarande enheter i den svenska armén i Finland.

Hårdstedt betonar vikten av de ryska soldatartellernas verksamhet när det gällde att skaffa förnödenheter och tillreda maten. Artellerna bestod av tre till fem soldater, som själv bakade sitt bröd av mjöl från truppförbandens tross. Soldaterna i finska armén var däremot helt beroende av det bröd som hämtades på andra sidan fronten: antingen de så kallade frontbageriernas leveranser eller produktionen i städerna. Den ryska varianten var uppenbart mer flexibel och möjliggjorde en snabbare marschtakt. För matanskaffningarna använde de ryska soldaterna dessutom pengar som de fick ur truppförbandens kassor, alltmedan de förflyttade sig längre bort från sina förråd. Av lokalbefolkningen köpte man bröd och särskilt hö åt hästarna.

Studien av den ryska arméns underhåll förblir beklagligt ytlig, och Hårdstedt lyckas inte ge en lika detaljerad bild av dess funktion som i fråga om den svenska armén. Med tanke på det akademiska lärdomsprovet är bristen bara att beklaga – forskaren lyckas härvidlag inte på ett övertygande sätt besvara de frågor han ställt.

När Hårdstedt övergår till att undersöka de lokala samhällenas förhållande till de båda arméerna står han åter på stadig grund. Böndernas motstånd

spelar här en viktig roll, även om det i många fall handlade om spontana reaktioner hos den utsultna allmogen som fullkomligt tröttnat på sin plikt att skjutsa soldater och transporterera deras förnödenheter, i kombination med vetskapen om att den finska arméns marsch söderut hade börjat. Livsmedlen i de ryska transportererna frestade bönderna, och på försommaren 1808 när bristen på bröd tilltog, tog också stölderna vid. I början av den finska arméns offensiv deltog bönderna i arméns operationer, men i takt med ryssarnas framgångar ansåg bönderna det vara klokast att dra sig undan.

Borgarna i Österbotten och Västerbotten sålde livsmedel ur sina förråd åt de båda arméerna. Hårdstedt kartlägger noggrant vilka de viktigaste livsmedelsleverantörerna var och hur köpmännen utnyttjade sina kontakter med landsorten för att kunna svara på den svenska arméns beställningar. Trots de stora riskerna innebar det finska kriget en lönsam affärsverksamhet, även om majoriteten av stadens köpmän enligt Hårdstedt inte hade för avsikt att göra vinst med hjälp av kriget. Här övertygas man inte helt av Hårdstedts påstående, ty köpmännen förstod säkert vilket utmärkt tillfälle det innebar att kunna leverera livsmedel och annan materiel till två stora arméer. Man gjorde ingen skillnad på rubel och riksdaler, vilket också bevisas av den mängd rysk valuta som efter kriget samlades hos bönderna i Umeåtrakten. De ryska pengarna hade spritts över området sedan generalerna Barclay de Tollys och Kamenskij's trupper hade köpt livsmedel av lokalbefolkningen i Västerbotten.

Slutresultatet av Hårdstedts forskning visar entydigt att de lokala samfundet spelade en stor roll när det gällde att skapa förutsättningar för en framgångsrik krigsföring. I likhet med John A. Lynn framhäver Hårdstedt det mångfacetterade förhållandet mellan soldater och civilbefolkning, och han övertygas inte av Martin van Crevelds tolkning som framhäver stöldernas och tvångsskatternas roll, åtminstone inte när det gäller finska kriget. Till samma slutsats kom även Christer Kuvaja då han undersökte den ryska ockupationsarméns underhåll under stora ofreden.

Den viktiga fråga Hårdstedt ställer vid sidan av sitt egentliga forskningsproblem, d.v.s. vilken roll underhållsproblemen i Finlands armé spelade för krigets utgång, drunknar i det avslutande kapitlets repetition av mindre viktiga delfrågor. I själva verket har de här slutsatserna redan dragits i respektive kapitel avslutande sammanfattningar. Jag tolkar Hårdstedts forskningsresultat på följande sätt: förutom i Gustaf IV Adolfs, Klingspors, Cronstedts och andra högt uppsatta officerars defaitistiska attityd och i vissa fall till och med feghet, går orsakerna till nederlaget att finna också i den svenska arméns taktiska och strukturella svagheter och framför allt i ett trögt underhållssystem. Den ryska armén kunde å sin sida dra nytta av den erfarenhet man förvärvat under Napoleonkrigen. Då ryssarna dessutom hade ett mer flexibelt underhållssystem erbjöd detta ett övertag som de inte tvekade att utnyttja.

Hårdstedt lyckas inte helt dölja en underliggande ton av bitterhet då han

skriver om krigets avgörande skeden i Österbotten och Västerbotten 1808–1809. Kanhända härstammar tonen ur den forskningslitteratur från senare hälften av 1800-talet och början av 1900-talet som Hårdstedt använt sig av liksom kanske också ur en typisk svensk läsning av J. L. Runebergs *Fänrik Ståhls sägner*. Det är också möjligt att Hårdstedt omedvetet ger uttryck för mer djupgående strukturer i svenskarnas historiska upplevelse av åren 1808–1809. I så fall återstår för läsaren bara att nyfiket fråga sig hur man i Sverige om några år kommer att fira finska krigets 200-årsminne.

Jyrki Paaskoski

Röda och vita brott i Sibbo

Terror och tragik. Helsingfors och Sibbo våren 1918. Anteckningar av Gerda Schybergson. Redigerade av Per Schybergson. Skrifter utgivna av Sibbo hembygdsforskningsförening r.f. XIII, 226 s., Schildts, Helsingfors 2003.

Den mångfasetterade litteraturen om den väpnade samhällskonflikten i Finland under vårvintern 1918 har med Per Schybergsons bok *Terror och tragik* fått ytterligare ett intresseväckande bidrag. Den mikrohistoriska studien illustrerar det dramatiska händelseförloppet under kriget 1918 främst utgående från enskilda vittnesskildringar, där huvudsakligen dagboks- och minnesanteckningar samt ett flertal intervjuer och personer från Statsförbrytelsesdomstolens arkiv har legat till grund för författarens framställning. Fokuseringen ligger på Sibbo socken, medan de mer svärbemästrade förhållandena i huvudstaden tilldelats en underordnad roll i behandlingen.

Inledningsvis får läsaren ta del av en längre introduktion av Per Schybergson. Som motvikt till bokens senare häft, som omfattas av musikpedagogen Gerda Schybergsons (författarens faster) förhållandevis vita annotationer, tillägnar författaren huvudparten av inledningen åt den röda rörelsen och dess engagemang i Sibbo under vårvintern 1918. Denna opartiska djupdykning är samtidigt undersökningens styrka. De mer framstående röda personligheterna, sympatisörerna och våldsdåden presenteras här betydligt mer detaljerat än i Magnus Gottfrid Schybergsons minnesskrift *Sibbo under röda*

tiden (1918). I detta avseende kan studien hänföras till raden av nyare forskning rörande de tvåspråkiga nyländska socknarna och händelserna under kriget 1918.¹

I sin översikt av den röda rörelsens struktur påvisar Schybergson att upporet i Sibbo hade sitt främsta stöd hos den obemedlade obesuttna lantbruksbefolkningen. I första hand understöddes den nya ordningen av jordbruksarbetare och drängar, men även diverse småbrukare, hantverkare och sjöfolk utgjorde basen för det röda väldet. Ledargardet företrädde av en mer brokig arbetarskara, omfattande allt från symaskinsagenter till lanthandlare. Schybergsons redogörelse om gardets sammansättning och förhåvanden påvisar en radikal, men fåtalig röd elit, som huserade inom socknen med ödesdigra konsekvenser, men även spår av en tämligen utbredd olydnad och ett bristande engagemang bland rödgardisterna. Till fronten begav sig i första hand den yngre generationen.

Röda terrorn i Sibbo gick hårt ut över lokalbefolkningen. Schybergson uppräknar sammanlagt 24 icke-röda sockenbor som kan betraktas som offer för den röda terrorn, varav enbart två sköts utanför socknens gränser. De många våldsdåden förklarar han dels med det förhållandevis aktiva skydds-kårsengagemanget i socknen, som utgjorde ett direkt hot mot den röda verksamheten, dels med den ökade klyftan mellan rik och fattig och med därav uppkomna meningsskiljaktigheter.

Till skillnad från många av illgärningsmännen i de övriga tvåspråkiga kustkommunerna i Nyland var banemännen i Sibbo ofta ortsbor. Likväl utfördes enligt Schybergson enbart två vita terrordåd i socknen under våren 1918. Med hänsyn till de rödas tidigare förhåvanden bör den milda vita vedergällningen betraktas som unik. För framhåvandet av fenomenets exklusivitet gör författaren en komparativ studie av förhållandet i grannsocknarna utgående från *J a a k k o P a a v o l a i n e n s* beräkningar i verket *Polittiset väkivaltaisuusdet Suomessa II – "Valkoinen terrori"* (1967). Sammanställningen påvisar att differensen mellan antalet terroroffer hemmahörande i kronolänsman Frans Fagerholms länsmansdistrikt, Sibbo (2) och Borgnäs (3), och i grannkommunerna, Borgå landskommun (11), Tusby (48), Mäntsälä (51) och Helsinge (108) var frapperande. Olyckligtvis uteblir den analytiska debatten kring särdraget. Givetvis tar Schybergson fasta på kronolänsmannens förhållandevis återhållsamma inställning till repressalier, men förklaringen tillfredställer inte till fullo. Dessutom säger sig Schybergson presentera antalet mord i Sibbo och några grannkommuner, men Paavolainens siffror ovan indikerar de facto antalet vita terroroffer enligt hemkommun. En väsentlig skillnad då man exempelvis tar i beaktande att många av de arkebuserade

¹ Jfr exempelvis *M a t t i F a v o r i n, Siuntion historia* (Siuntio 1986), *E s a K o s k i n e n, Veljiksi kaikki ihmiset tulkaa – Lohja 1917–1918* (Jyväskylä 1998) och *O l l e S i r é n s Pernå sockens historia* III:2 (Lovisa 1996).

i Tusby dog vid massavrättningarna bl.a. vid Länkipohja och att ett flertal rödgardister från Helsinge utsattes för de vitas repressalier i Kotka.

Om man talar i termer av utförda vita mord i Sibbo och dess omgivning kan de stora ramarna utkristalliseras med hjälp av bl.a. uppgifter från en namndatabas upprättad av *Projektet Krigsdöda i Finland 1914–1922* (www.narc.fi). Enligt namndatabasens upplysningar uppgick antalet vita mord i Sibbo och i grannsocknarna enligt följande (utsocknes inklusive): Borgå landskommun (0),² Borgnäs (1), Sibbo (3), Mäntsälä (11), Tusby (21) och Helsinge (34). Summorna innefattar enbart de terrorfall där dödsorten har varit känd i det undersökta primärmaterialiet. Antalet vita mord är antagligen större än vad siffrorna förtäljer. Med hänseende till utvecklingen i Sibbo grannsocknar kan man hypotetiskt anta att de röda sibbobornas uteblivna väpnade motstånd i början av april samt avsaknaden av en fältdomstol bidrog till tämligen få vita mord i Sibbo. Även Schybergsons iakttagande om kronolänsmannens kutym att genast förpassa de röda langarna vidare till Helsingfors kan ha varit av betydelse. Den statistiska framläggningen ovan påvisar att majoriteten av de undersökta socknarnas vita terroroffer, med undantag av Sibbo, sköts utanför hemsocknens gränser. Följaktligen hade även ett utvecklat resonemang kring Jaakko Paavolainens beräkningar varit motiverat.

Den andra huvuddelen i boken består av Gerda Schybergsons redigerade minnesanteckningar från tiden 5.1–12.9.1918. Anteckningarna presenteras i form av tre större helheter, Gerdas dagboksanteckningar, sagesmäns berättelser om striderna i östra Nyland och civilpersoners skildringar från Sibbo under röda tiden. Gerda Schybergsons dagboksanteckningar belyser en medelklasskvinnas leverne under röda tiden i Helsingfors. Starkast framträder sorgebudet om att hennes bror, medicine kandidat Gösta Schybergson mördats i början av februari vid Tölöviken i Helsingfors. I övrigt kretsade privatlivet långt kring familjen, hennes passion för musiken och verksamheten vid nykterhetslogen Balders. Anteckningar vittnar även om hur lite invånarna i Helsingfors var medvetna om den politiska utvecklingen i landet. Med anledning av detta hade fler förklarande anmärkningar varit på sin plats.

Beträffande Gerdas övriga minnesanteckningar kan det framhållas att en stor del delvis har återgivits i hennes fars minnesskrift *Sibbo under röda tiden*. Framställningen i *Terror och tragik* ger dock ett betydligt mer överskådligt och genuint intryck.

Per Schybergsons bok är en intressant lokalhistorisk studie. Det nya som Schybergson tillför är främst upplysningar om den röda rörelsen och dess förhävanden i Sibbo under upproret 1918. Personregistret, kartor och de många fotografierna underlättar läsarens orientering i lokalsamhället.

Magnus Westerlund

² I Borgå stad sköts åtminstone 28 röda.

Otto Wille Kuusinens insats i den ryska destaliniseringen

O. W. Kuusinen ja Neuvostoliiton ideologinen kriisi vuosina 1957–1964, toim. Timo Vihavainen, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Historiallinen Arkisto 117, 274 s., Helsinki 2003.

Det finsk-sovjetiska historikersamarbetet kom igång så tidigt som i slutet av 1960-talet. Årliga historikermöten blev förebilden för de ryska historikernas bilaterala konferenser och seminarier med de övriga ”kapitalistiska” européerna, t.ex. svenskarna. Trots allmänna västliga beskyllningar om ”finlandisering” förekom det så vitt jag minns aldrig att finska kolleger skulle ha krupit (*rähmällään* med T i m o V i h a v a i n e n s uttryck) inför ryssarna. Den enda åsiktsbegränsningen gällde ämnesvalet – brännande teman ur det levande förflutna fanns sällan på dagsordningen. Efter det ryska systemskiftet 1991 föll begränsningen bort. Också själva mötena miste sin forna betydelse, då både den ryska och den finska opinionen, ja själva staten Finland, återfick sin rörelse- och åsiktsfrihet.

Andra republikens vänskapliga relationer med sin ”nödvändiga granne” – H e n r i k M e i n a n d e r s bevingade ord – fick under 1990-talet sin belöning: de finska historikerna fick ett snabbt och generöst tillträde till partiarkivet i Moskva. Man hann publicera källutgåvor (senast *Kallis toveri Stalin. Komintern ja Suomi* 2002) och studier i politiskt laddade ämnen från både krigs- och efterkrigstiden, med en hög grad av objektivitet. Finlands Akademi började finansiera det tidigare otänkbara forskningsprojektet *Popular Opinion in the Soviet Union*. Stödet från både den finska ambassaden och Institutet för Rysslands historia i Moskva gav projektet en officiös karaktär.

År 2002 arrangerade ambassaden i Moskva ett seminarium om Otto Wille Kuusinens (1881–1964) verksamhet i Sovjet efter Stalins död. Fem finska och ett ryskt föredrag samt två intervjuer med Kuusinens pensionerade ryska medarbetare utgör den recenserade antologin, redigerad av den kände experten på finsk-sovjetiska relationer Timo Vihavainen, tidigare direktör för Finlands institut på Ligovskij prospekt 64 i S:t Petersburg, en populär mötesplats för humanister.

Artikelsamlingen är inte avsedd som någon ”mänskligt sett omöjlig” (s. 7) rehabilitering av Kuusinen i finska ögon. Det är inte heller den första boken om honom, men dock den första utredningen av hans bidrag till den halvhjärtade och ofullbordade liberalisering som genomfördes under Chrusj-

tjovs ledarskede 1956–1964 i Sovjet.¹ Som primärkällor tjänade Kuusinen sent tryckta skrifter, hans numera publicerade tal vid SUKP:s centralkommittémöten och kongresser, hans interna memoranda och brev, bevarade i ryska och i några fall även finska partiarkiv (brev till dottern Hertta), samt icke minst de omtalade, färska intervjuerna med gamla *apparattjiki*.

Den ökända s.k. Karelsk-finska sovjetrepublikens (1940–1958) faktiska president Kuusinen utsågs av Stalin till medlem av partiets centralkommitté år 1941 och av partiets presidium (politbyrån) år 1952. Diktatorn behövde den jämngamle Kuusinenes råd i frågor gällande Finland. Emellertid lät han inte Kuusinen återvända till Karelen efter 1944, utan höll honom liksom i reserv som påtryckningsmedel mot de finska ledarna. År 1943 kom Kuusinen från Östkarelen till Moskva och deltog i flera kommissioner med internationell inriktning. Sommaren 1957 återvaldes han till det nya, efterstalinska presidiet, sannolikt tack vare sitt häftiga och vältaliga anförande mot Molotovgruppen, och utsågs till en av partiets centralkommittésekreterare. År 1958 blev Kuusinen invald i den sovjetiska vetenskapsakademien. I den internationella kommunistiska rörelsen var det få andra karriärer som kulminerade så sent. Man kommer dock att tänka på Kuusinenes landsmän Mannerheim och Paasikivi. Under Chrusjtjov blev det Kuusinenes triumf att han var en levande företrädare för Lenins epok. I partipresidiet var han den ende med egna utländska revolutionserfarenheter (från 1918). Samtidigt blev han av de storryska stalinisterna – och dessa var alltså talrika – påmind om sin utländska och socialdemokratiska bakgrund. Kuusinen blev dock den förste och siste västeuropén i partiets högsta organ.

Tauno Saarela och Kimmo Rentola, den finska kommunistens bästa kännare, visar i sina bidrag att Kuusinen, en av den Tredje Internationalens sekreterare 1921–1939, snarare var en teoretiker, ideolog och skrivbordsmänniska än en praktisk politiker; han var en rådgivare, aldrig en ledare. Hans ständiga uppgift, som han skötte utmärkt, var anpassningen till den följande ryska partiledaren: efter Lenin blev det Sinovjev, sedan Bucharin, därefter och längst Stalin, och till slut Chrusjtjov. Kuusinenes överlevnad i den av Stalin misstrodde och skingrade Kominternapparaten förklarades inte minst genom hans ovillkorliga trofasthet till den slingriga stalinska ”generallinjen” – Kuusinenes ständiga kompass – och genom hans demonstrativa likgiltighet mot sina landsmän, Stalins offer. Däröf vittnar Gulagmemoarerna och bl.a. berättelsen om Santeri Nuorteväs dotter Hertta.² Hans färgsprakande första hustru Aino Kuusinen och hans enda son överlevde utan hans ingrepp. Trots detta hade även Kuusinen ulltröjan och rågskorporerna i beredskap under den stora terrorn. Utsedd av Stalin hösten 1939 för att

¹ Kuusinenes död föregick endast med några månader Chrusjtjovs störtande (i maj respektive oktober 1964).

² Se O. L. Adamova-Sliosberg, *Pu’* [Vägen] (Moskva 1993), s. 205–211.

stå i spetsen för en marionettregering (Terijoki), kände sig Kuusinen innerst inne på den falska sidan, ty i princip hade han varit emot en finsk revolution med hjälp av Röda armén, och i sitt finska parti levde han i fiendskap med Kullervo Manner-flygeln, som förespråkade en import av revolutionen från Sovjet till Finland. I motsats till Vidkun Quisling blev alltså Kuusinen en quisling mot sin egen vilja (s. 60–61).

Kuusinenens roll under Chrusjtjovs partistrids- och reformtid undersöks i Vihavainens biografiska skiss ”Tillbaka till Lenin?” (s. 17–40) samt i tre större artiklar: ”Den ideologiska förnyelsens betydelse för Sovjetunionens utrikespolitik 1956–1962” av A a p p o K ä h ö n e n (s. 75–106) och ”Kuusinen och de sovjetiska statsmaktbegreppens förnyelse 1957–1961” av J u k k a R e n k a m a (s. 107–192) – sannerligen en liten monografi! Ryssen S e r g e i Z h u r a v l j o v förenar utrikes- och inrikespolitiska synpunkter i artikeln ”Otto Kuusinen inom Sovjetunionens kommunistiska partis centralkommitté från mitten av 50-talet till början av 60-talet” (s. 193–221). Studierna lyfter enstämmigt fram Kuusinen som det ryska partipresidiets mest ivriga antistalinist. Den av honom redigerade läroboken *Marxism-leninismens grunder* (1959, andra upplagan 1962) var det första och förblev det mest innovativa bland likartade sovjetiska verk, men ansågs för socialdemokratisk av hans motståndare i partiets ideologiska kommission. Därför ersattes den under Brezhnev tid av ett annat verk med samma titel. Kuusinenens yngre medarbetare värvades av honom själv och påverkades under relativt frispråkiga debatter i den riktning som efter ett kvartsekel förde dessa män till Gorbatjovs falang. Också Kuusinenens insats i den interna debatten om SUKP:s tredje partiprogram (antaget 1961) gick längre mot dogmatismen (det vill säga stalinismen) än de övriga sovjetledarnas på samma nivå, och han blev gradvis undanträngd ur kommissionen. Trots sin höga ålder, sin inrotade försiktighet och lydighet (inympade under Stalin) och trots sitt utlänningskomplex förespråkade Kuusinen större demokrati inom partiet och i sovjetsamhället. Hans dåtida skyddslingar, senare ”gorbatjovisterna”, påstår numera att de i Kuusinenens regi blivit socialdemokrater. Deras verkliga ideal, försäkrar de intervjuade Burlatskij och Arbatov, var Sverige, Österrike och Västtyskland. Forskarna menar till och med att Kuusinen vid sidan av ungern Imre Nagy (avrättad efter upproret 1956) och de jugoslaviska ledarna tillhörde de andliga efterträdarna till kommunismens högerflygel (Nikolaj Bucharin nämns aldrig men ligger nära till hands)³. Erkänner man Chrusjtjovs banbrytande roll vid uppmjukningen av stalinismens totalitära styrelsesätt bör även Kuusinenens förvisso helt omedvetna bidrag till kommunismens förstörelse uppskattas (s. 176). Den unge ryske forskaren Zhuravljov kallar den gamle finnen för kommunismens dagdrömmare och något tillspetsat för ”Kremls dissident”.

³ Jfr A. K a n, *Nikolaj Bucharin und die skandinavische Arbeiterbewegung* (Mainz 1993, sv. 1991).

Själv besökte jag för övrigt en gång på 1950-talet Kuusinen i det historiska "huset på kajen" i Moskva med ett redaktionellt uppdrag, men jag minns tyvärr endast hans låga stämma och krokiga rygg. Dock minns jag också brezhnevtidens partiskämt: "Vi har ett ettpartisystem, dock med flera ingångar." Härmed avsågs ingångarna till centralkommittéhuset på Staraja plosjad i Moskva: dessa ledde till apparatens olika avdelningar, t.ex. de mest konservativa för ideologin eller för vetenskapen; *tretij pod'ezd* (tredje ingången) förde däremot till den mest upplysta och jämförelsevis liberala internationella avdelningen, en sorts oas där Gorbatjovs blivande medhjälpare lärde känna varandra. Fröna till deras dolda socialdemokratiska åsikter hade konstigt nog sårts av den i Norden med goda skäl avskydde Kuusinen.

Både Chrusjtjov och hans äldre meningsfrände tillhörde verkligen de troende marxisterna. Deras "leninska väg till kommunismen" (Kuusinens uttryck) förblev ett önsketänkande, en utopi, sönderslagen bland annat av militärens salvor mot arbetardemonstrationen i Novotjerkassk 1962. Deras internationalism ställde världen på kärnvapenkrigets rand under Kubakrisen. Utan dessa förbehåll verkar framställningen i samlingen något förskönande. Dock förändrar detta, eller vissa stavningsfel, såsom Hargberg istället för Hagberg och Spastin istället för Snastin, inte alls slutomdömet: boken är innovativ och läsvärd.

Aleksander Kan

Finlands utrikespolitik i västtyska ögon

Erkki Teräväinen, *Lavastettu rinnakkaiselo. Suomen ulkopoliittikka johdattavassa länsisaksalaislehdistössä 1955–1962* [Iscensatt samexistens. Finlands utrikespolitik i ledande västtysk press 1955–1962]. Bibliotheca Historica 76. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 361 s., Helsinki 2003.

Erkki Teräväinens doktorsavhandling *Lavastettu rinnakkaiselo* behandlar åren 1955–1962 i finsk politik, från det sovjetiska arrendeområdet Porkalas återbördande till den s.k. notkrisens upplösning i form av Urho Kekkonens återval år 1962, en period som tidigare behandlats av flera finländska politiker och historieforskare. Teräväinens infallsvinkel är dock ny och därmed intressant: den berättar hur Finlands politik tedde sig i omvärldens, i detta fall västtyska ögon genom fyra ledande tyska dagstidningars rapportering. Under ifrågavarande period var det politiska motståndet mot Kekkonen fortfarande relativt utbrett i Finland och termen "Finnlandisering" hade ännu inte vunnit spridning i Europa.

Avhandlingen ingår i Finska litteratursällskapets serie *Bibliotheca Historica* och är sålunda till sin layout relativt anspråkslös. Den saknar helt bilder, men positivt är att det material som ingår som textbilaga ("luetteloliite") i slutet av boken även har presenterats kvantitativt i form av flera statistiska tabeller (s. 29–36), vilket ger undersökningen ett betydande mervärde i informativt hänseende.

Teräväinen har undersökt fyra västtyska dagstidningar, nämligen *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *Frankfurter Rundschau*, *Die Welt* (Hamburg) och *Süddeutsche Zeitung* (München) under perioden 1.9.1955–28.2.1962, som också sammanfaller med Urho Kekkonens första period som president. Förutom nämnda tidningar har författaren även använt sig av respektive tidningars egna redaktionsarkiv samt av bl.a. UM:s arkiv och Auswärtiges Amts politiska arkiv i Berlin. Forskningsarbetets utgångspunkt, dess målsättning, urvalsfrågorna och de använda metoderna behandlas i avhandlingens två första kapitel, i inledningen och i det korta andra kapitlet som behandlar materialet. I någon mån är det av Teräväinen använda källmaterialet rörande metodfrågorna föräldrat, boken *Lehdistöhistoria ja sen tutkimus* (redigerad av P ä i v i ö T o m m i l a och K a i j a K e r ä n e n) utkom redan år 1974, då det av professor Tommila ledda stora presshistoriska forskningsprojektet "Suomen Sanomalehdistön Historia" (SSLH-projektet) körde igång. Under de följande aderton åren utvecklades på basis av empiriska erfarenheter även de presshistoriska metoderna inom projektet, och de har senare presenterats av bl.a. Tommila och professor R a i m o S a l o k a n g a s i t.ex. projektets egen publikationsserie samt i slutprodukten *Suomen lehdistön historia I–X 1985–1992*, varför en hänvisning till modernare litteratur i detta avseende skulle ha varit på sin plats.

I själva avhandlingen kan dock Teräväinen inte klandras i fråga om metoderna. Författaren har genomgått ett omfattande material, som uppgår till närmare 8 000 enskilda tidningsnummer, och undersökt allt som skrivits om Finland både i politiska och ekonomiska artiklar, d.v.s. kommenterande artiklar (ledare, kommentarer, artiklar, politiska skämtteckningar m.m.), och i nyhetsmaterialet (nyheter, nyhetsbilder m.m.). Både kvalitativa och kvantitativa metoder har kommit till användning. Nothänvisningarna är relevanta, och överhuvudtaget synes avhandlingens akribi vara god. På ett föredömligt sätt har författaren även redogjort för de s.k. bakgrundsfaktorerna, vilka innehar en mycket central roll inom den presshistoriska forskningen. Sådana faktorer är de enskilda tidningarnas ägoförhållanden, politiska linjedragningar, redaktionens och läsarkårens sammansättning, använda nyhetskällor o.s.v. Likaså synes Teräväinen vara väl insatt i den politiska kontexten i Förbundsrepubliken Tyskland under ifrågavarande period.

Det storpolitiska tövädret i Europa efter Stalins död möjliggjorde Porkalabasens återbördande till Finland i januari 1956. J. K. Paasikivis tio år långa period som president var i sitt slutskede och ur sovjetisk synvinkel var den finske statsministern Urho Kekkonen en minst lika viktig aktör, inte minst

med tanke på de framtida relationerna mellan länderna. Samma månad som Finland återfick Porkala deltog landet också för första gången i Nordiska rådets session i Stockholm. Den tyska pressen utgick ifrån att samma bevekelsegrunder låg bakom Porkalas återbördande och Finlands medlemskap i Nordiska rådet, och i sistnämnda fall var det positiva slutresultatet enkanterligen statsminister Kekkonens förtjänst, ty under dennes förhandlingar i Moskva hösten 1955 föll Kreml till föga och gav sitt godkännande.

De västtyska tidningarna, bl.a. *Frankfurter Allgemeine*, var till en början positivt inställda till Sovjetunionens utspel att lämna Porkala, men efter att områdets dåliga skick uppdagats, ökade den negativa kritiken; bl.a. *Die Welt* ondgjorde sig ännu på sommaren 1956 över det faktum att ryssarna vanhelgat kyrkorna i området. Den tyska pressen följde också noggrant med den evakuerade befolkningens återflyttning och de problem som denna föranledde. Tidningarna kopplade också samman återbördandet av Porkala med den finländska regeringens eventuella framtida erkännande av DDR, och t.ex. *Süddeutsche Zeitung* rapporterade att Finland inom en nära framtid övervägde att knyta diplomatiska förbindelser även med regeringen i den sovjetiska zonen. I fråga om Finlands medlemskap i Nordiska rådet framhöll *Frankfurter Allgemeine* att Sovjetunionen nu med silkeshandskar sökte nå bättre resultat än med de tidigare använda hårdare metoderna. *Frankfurter Rundschau* konstaterade sommaren 1956, då de storpolitiska vindarna åter började blåsa allt kallare, att Finland nu definitivt närmat sig de övriga nordiska länderna, utan att landet för den skull helt kunnat lösgöra sig från Sovjetunionens inflytande.

Teräväinens bok visar med all tydlighet hur Finland även i den västtyska pressen uppfattades som Sovjets skyltfönster och hur relationerna mellan Sovjetunionen och Finland blev ett mönster för fredlig samexistens mellan länder med olika samhällssystem. Som främsta garant för de goda förbindelserna uppfattades president Urho Kekkonen. Inför presidentvalet våren 1956 ansåg de västtyska tidningarna det vara självklart att Kekkonen som president skulle fortsätta på den av föregångaren Paasikivi inslagna vägen. *Süddeutsche Zeitung*s redaktör Immanuel Birnbaum ansåg visserligen att även motkandidaten K.-A. Fagerholm företrädde en liknande politik gentemot den östra grannen och såg inga större skillnader i de bägge kandidaternas utrikespolitiska linjedragningar. I Tyskland fascinerades man även av president Kekkonens förmåga att förena en till synes omöjlig ekvation bestående av oavhängighet och samexistens. Under Bulganins och Chrustjovs statsbesök i Finland i juni 1957 analyserade *Die Welt*s Kurt Welkisch finländarnas situation mellan öst och väst och betonade, enligt Teräväinen, hur Finlands ställning alltsedan fredsslutet 1944 varit beroende av Sverige. En likvidering av Finland skulle innebära att även Sverige skulle uppge sin neutralitet och ansluta sig till Atlantpakten.

Ett annat spörsmål som dryftades i de västtyska tidningarna var Karelen eventuella återbördande till Finland. För Kekkonen blev frågan något av en

kungstanke, och han tog flera gånger upp den med Sovjetunionens ledning, första gången redan 1945 då han besökte Moskva. Under Paasikivis besök i Moskva år 1955 var frågan åter på agendan, nu på både Kekkonens och försvarsminister Emil Skogs initiativ. Också senare i slutet av 1950-talet och i början av 1960-talet diskuterades Karelenfrågan i flera repriser. Därtill anslöt sig också frågan om Saima kanal. De västtyska tidningarna följde noggrant med diskussionens utveckling, och Teräväinen påvisar hur speciellt *Süddeutsche Zeitung*s utrikespolitiska redaktör Immanuel Birnbaum var på alerten. I takt med att tanken på Karelens återbördande måste avskrivas tedde sig kanalprojektet allt mera realistiskt, och 1960 gav Moskva sitt principiella bifall till utarrenderandet av kanalområdet åt Finland. I Tyskland var en del iakttagare, t.ex. Michael Salzer i *Die Welt*, skeptiskt inställda till Saima kanal p.g.a. de höga kostnaderna. Däremot såg *Frankfurter Rundschau* kanalfrågans lösning som en stor seger för Urho Kekkonen och prisade också det sätt på vilket den evakuerade karelska befolkningen omhändertagits i Finland.

I samband med den s.k. nattfrosten i finsk politik åren 1958–59 aktualiserades även frågan om den tyska pressens rapportering och kommentering av händelserna. Riksdagsvalet sommaren 1958 syntes bädda för en bredbasig majoritetsregering, trots det faktum att vänstern erövrade majoritet med kommunisterna, d.v.s. DFFF som största parti med 50 mandat. Också samlingspartiet var en av valets segrare, och partiet erhöll 29 mandat. Agrarerna och socialdemokraterna erövrade vardera 48 mandat, men sistnämnda parti splittrades nästan omedelbart i det tio riksdagsmän bröt sig ut ur SDP och bildade en ”opposition” benämnd skogiterna efter sin ledare, SDP:s tidigare ordförande Emil Skog. Redan innan president Kekkonen gett K.-A. Fagerholm i uppdrag att bilda regering hade man på sovjetiskt håll kraftigt kritiserat SDP:s partiledning och samlingspartiet, vilket även bl.a. *Die Welt* nogsamt påpekade. Slutresultatet av regeringsförhandlingarna blev en synnerligen bredbasig regering, där såväl agrarer, socialdemokrater som samlingspartister ingick. Kekkonen var själv inte nöjd med slutresultatet och hyste farhågor för regeringens framtid. Kommunisterna misslyckades i sina strävanden att vinna plats i kabinettet, vilket hälsades med tillfredsställelse av både *Die Welt* och *Süddeutsche Zeitung*. Men, som Teräväinen påvisar, förekom också i Tyskland varnande stämmor, såsom *Frankfurter Allgemeine Zeitung* som bl.a. pekade på det faktum att regeringen Fagerholm ”ärvt” frågan om O. W. Kuusinens visum, vilket tidigare nekats honom av regeringen Kuuskoski.

När sedan Sovjetunionens ambassadör Viktor Lebedev ett par veckor senare lämnade Helsingfors och Sovjetunionen frös ner relationerna länderna emellan under ackompanjemang av de finländska kommunisternas allt kraftigare angrepp på regeringen, stod det snart klart även för utländska bedömare att en akut kris uppstått i förbindelserna mellan Finland och Sovjetunionen. Teräväinens framställning av den västtyska tidningsdebatten är klar och koncis. Intressant är t.ex. avsnittet om hur president Kekkonen irriterade sig över

Gösta von Uexkülls skrivelser i *Die Welt*. Den sistnämnde föreslog finansiellt stöd till Finland från väst, ett förslag som enligt Juhani Suomi i hög grad förargade Kekkonen. Krisens upplösning efter årsskiftet 1958–59 i och med regeringen Fagerholms avgång följdes noggrant av de tyska tidningarna, som hyste stor förståelse för de finländska svårigheterna. Teräväinen antar att den västtyska pressen kanske till och med överbetonade de finländska kommunisternas roll under krisen, vilket sannolikt är en helt riktig bedömning.

Den s.k. notkrisen hösten 1961 och dess upplösning och slutresultat, Urho Kekkonens solklara omval vårvintern 1962, är väl kända. I sak tillförs inte diskussionen någonting egentligen nytt, men till skillnad från den fokusering på i främsta hand inrikespolitiska orsaker, som t.ex. före sovjetiska ambassadrådet Viktor Vladimirov gjort i sina memoarer, ansluter sig Teräväinen till de finländska bedömarna, t.ex. Max Jakobson och Juhani Suomi, som angående notens motiv anser att man ej kan bortse från den internationella situationen. Enligt denna tolkning var noten ett led i den maktkamp som alltsedan det sovjetiska kommunistpartiets partikongress 1956 förts mellan de gamla konservativa stalinisterna och Nikita Chrustjov och dennes anhängare som förespråkade en reformistisk politik. Till den förstnämnda gruppen hörde tidigare utrikesministern Molotov samt Frolov, som under 22:a partikongressens avancerade till partiets andra man, direkt under partisekreteraren. Enligt detta synsätt var noten sålunda ett prov på Chrustjovs ledarförmåga och var som en eftergift åt den sovjetiska "oppositionen" riktad mot speciellt Västtyskland och NATO, vilket bl.a. *Die Welt* påpekade.

En annan sovjetisk aktör Jurij Derjabin, signaturen Jurij Kommissarov och senare Rysslands ambassadör i Helsingfors, deltog själv i beredningen av noten 1961. Derjabin har i olika sammanhang bekräftat att Urho Kekkonen kände till noten före den överlämnades, men förnekat att presidenten själv skulle ha "beställt" den av makthavarna i Kreml. Derjabins tolkning av motiven bakom noten skiljer sig något från Vladimirovs i det även han anser att bakgrunden till noten primärt var det spända internationella läget, också om noten sedan kom att få inrikespolitiska effekter i Finland. *Frankfurter Rundschau* påpekade att notkrisen var ett exempel på diplomatisk "tvångsundervisning", och Teräväinen återger som ett belysande exempel kolumnisten Peter von Zahn i *Die Welt*, som gick så långt att han jämförde Finlands ställning med bananrepubliken Santo Domingo som ett exempel på små stater i en stormakts periferi.

Bilden av Finland under Urho Kekkonens styre i de västtyska tidningarna präglas enligt Erkki Teräväinen av både sakkunskap och återhållsamhet. Tvärt emot vad som antagits innehöll de västtyska tidningarna ofta positiva omdömen om Finlands utrikespolitik. De tyska journalisterna förmådde även placera in de sovjetisk-finländska relationerna i ett större europeiskt sammanhang; t.ex. nattofrostkrisen sågs i Förbundsrepubliken som en väsentlig del av den pågående förhandlingsprocessen som landet förde om associerat medlemskap i frihandelsförbundet EFTA. De kvantitativa varia-

tionerna i Finlandrapporteringen var å andra sidan beroende av fluktuationerna i förbindelserna mellan Finland och Sovjetunionen. Teräviäinen kan i sin avhandling peka på en del intressanta detaljer som ökar vår kunskap om Finlandsbilden utomlands. Sålunda var t.ex. de tyska journalisterna och politiska iakttagarna speciellt intresserade av folkdemokraternas (kommunisternas) roll i Finlands politiska liv. I den finländska utrikespolitikens centrum satt, även ur tyskt perspektiv, president Urho Kekkonen och den fredliga samexistensens politik.

Lars-Folke Landgrén

FRÅN FÄLTET

Finska sällskapet för 1700-talsstudier rf

Verksamhetsberättelse för år 2003

Sällskapet har under år 2003 verkat enligt målsättningarna i stadgarna på tillfredsställande sätt. Sällskapet har genom sin elektroniska postningslista och sin hemsida www.helsinki.fi/historia/1700/ spridit information om sina och andra vetenskapliga samfundets aktiviteter, och sällskapets medlemmar har visat intresse för de seminarier, exkursioner och programkvällar som arrangerats. Sällskapets relation till takorganisationen ISECS/SIEDS har även aktiverats, och nya möjligheter till internationellt samarbete håller på att öppnas.

Sällskapet hade vid utgången av år 2003 sammanlagt nittiofem medlemmar. Av dessa hade sju stycken anslutit under årets lopp. Två medlemmar har avgått ur sällskapet. Nya anmälningar mottog sällskapet i februari, maj, augusti–september (3 st) och november–december (2 st). Av sällskapets nya medlemmar är fem forskare i historia eller konsthistoria, en doktorand i filosofi och en pianist. Fördelningen är således ungefär den samma som föregående år, vilket bestyrker sällskapets akademiska karaktär.

Sällskapets stadgeenliga vårmöte, som avslutade verksamhetsåret 2002, hölls på Herttonäs gård i Helsingfors den 24 mars 2003. I samband med mötet föreläste sällskapets ordförande professor **M a t t i K l i n g e**, och professor **O l l e S i r é n**.

Höstmötet för år 2003 hölls på Sveaborg den 4 oktober 2003 i samband med seminariet *Kvinnan i kulturen – Naiset ja kulttuuri 1700-luvulla*.

Styrelsen har under år 2003 bestått av ordförande, prof. Matti Klinge, vice ordförande, doc. Kati Härmäläinen, vice ordförande, fil. lic. Rainer Knapas, sekreterare, fil. mag. Charlotta Wolff, skattmästare, fil. mag. Johanna Ilmakunnas och ledamöterna prof. Petri Karonen, doc. Pasi Ihalainen, doc. Timo Kaitaro, doc. Esko M. Laine, fil. lic. Jessica Parland-von Essen, fil. lic. Henrika Tandefelt och fil. lic. Janne Tunturi.

Under år 2003 har styrelsen sammankommit tre gånger. Därtill hölls ett informellt möte kort efter ISECS/SIEDS plenarkongress i Los Angeles i augusti.

Vid sällskapets höstmöte den 4 oktober 2003, då en ny styrelse för år 2004

utsågs, valdes Pasi Ihalainen till ny ordförande, efter att Klinge uttryckt en önskan om att få dra sig tillbaka. Petri Karonen, Esko Laine, Rainer Knapas och Janne Tunturi stod i tur att avgå. Till nya ledamöter valdes doc. Päivi Mehtonen, doc. Tuija Laine och fil. mag. Jouko Nurmiainen. Fil. lic. Markku Kekäläinen efterträder Jouko Nurmiainen som revisor. Rainer Knapas och Janne Tunturi omvaldes.

Den 18–19 maj hölls sällskapets vårseminarium *Gustaf III och Katarina II – svensk-ryska slagfält och informationsfält* på Hanaholmens kulturcentrum och i Fredrikshamn. Seminariet arrangerades i samarbete med Hanaholmen – Kulturcentrum för Sverige och Finland samt svenska Sällskapet för 1700-talsstudier. Besöket i Fredrikshamn var samtidigt sällskapets vårutfärd.

I samband med höstmötet den 4 oktober arrangerade sällskapet seminariet *Kvinnan i kulturen – Naiset ja kulttuuri 1700-luvulla* på Sveaborg.

I samband med sällskapets vårmöte besöktes Hertonäs gård.

På initiativ av sällskapets ordförande och i samarbete med historiska institutionen vid Helsingfors universitet arrangerades den 4 november en programafon där sällskapets hedersledamot, akademiker E i n o J u t i k k a l a föreläste.

Sällskapet är sedan september 2001 medlem i *International Society for Eighteenth-Century Studies – Société internationale d'étude du dix-huitième siècle*. Sällskapets medlemskap bekräftades definitivt vid ISECS plenarkongress i Los Angeles i augusti 2003, där sällskapet representerades av sin officiella delegat, doc. Pasi Ihalainen. Vid kongressen framkastade ISECS ordförande, prof. Jean Mondot förslaget att det finska sällskapet år 2006 står värd för ISECS styrelsemöte, ett förslag som finska sällskapets styrelse förhåller sig positivt till.

Sällskapets medlemmar har under försommaren 2003 haft möjlighet att delta i valet av representanter i ISECS verkställande organ.

Sällskapet har mottagit ett understöd på 4 000 € av Finska Kulturfonden. Dessutom fick sällskapet för arrangerandet av seminariet *Katarina II och Gustaf III – svensk-ryska slagfält och informationsfält* utnyttja medel som blivit över från det stipendium som Kulturfonden för Sverige och Finland beviljade sällskapet år 2002.

Meddelat av Charlotta Wolff

Historiska Samfundet i Åbo 2003

Historiska Samfundets i Åbo sjuttiotredje verksamhetsår har följt tidigare riktlinjer. Föreningen har sammankommit till sex föredragsaftnar. Antalet deltagare vid tillställningarna har rört sig mellan sju och tjugutvå personer. Dessutom kunde samfundet i sin skriftserie ge ut en bok av fil. dr R a i n e r F a g e r l u n d, *Bönder, krigsfolk och borgläger: Den militära tungan i Egentliga Finland under äldre Vasatid.*

Föreningens styrelse har haft följande sammansättning: ordförande fil. dr Christer Kuvaja, vice ordförande professor Åsa Ringbom, sekreterare fil. mag. Benedict Sandelin, ledamot fil. mag. Marika Kivinen. Fil. lic. Laura Hollsten har fungerat som kassör.

Antalet betalande medlemmar var vid årets slut femtio personer. Dessutom har föreningen en hedersmedlem i professor emeritus Sune Jungar.

Samfundets verksamhet:

- 10.2. Fil. mag. M a r e n J o n a s s o n och fil. mag. J o h a n n a B o n ä s presenterade forskningsprojektet *Jernet och jorden - agrar och industriell revolution som interaktiva processer i Finland 1850–1920*. Tjugutvå personer åhörde föredraget.
- 24.3. Fil. mag. och medeltidshistorikern P e r - O l o f S j ö s t r a n d höll ett föredrag som hördes av nitton personer. Rubriken löd *Från allmänning till integrerad riksdel. Finland blir en del av det svenska riket*.
- 28.4. *Kronobeskattningens problem i autonomins Finland* var rubriken på det föredrag som hölls av professor emeritus J u s s i T. L a p p a l a i n e n. Tio personer var på plats.
- 7.10. T.f. professor H o l g e r W e i s s inledde höstsäsongen. Föredraget löd *Imam Imoru och samtiden: en muslimsk lärd i en förändrad värld ca 1900–1920*. Antalet åhörare var sju personer.
- 3.11. Metodistmission 1860–1910 och pietismen i 1700-talets Österbotten var de temata som behandlades av teol. mag. L e i f - G ö t e B j ö r k l u n d och teol. mag. A n d r é S w a n s t r ö m. Sexton personer infann sig.
- 8.12. Årets sista föredrag hölls av fil. mag. och pol. mag. T h o m a s W e s t e r b o m, som behandlade lantdagshusfrågan i Finland i ett jämförande perspektiv under rubriken, *Ständerhuset i Finland och andra folkförsamlingar ur ett arkitektoniskt perspektiv*. Antalet åhörare var tretton personer.

Benedict Sandelin

Medarbetare i detta nummer:

Lars-Folke Landgrén, docent, universitetslektor, Helsingfors universitet; *Aleksander Kan*, professor, Uppsala universitet; *Sven Nordlund*, docent, Umeå universitet; *Susanna Fellman*, docent, Helsingfors universitet; *Åsa Karlsson Sjögren*, fil. dr, Umeå universitet; *Mattias Legnér*, doktorand, Stockholms universitet; *Jyrki Paaskoski*, docent, Helsingfors universitet; *Richard Palmer*, fil. dr, universitetslektor, Stockholms universitet; *Hanna Pirinen*, tf. professor, Jyväskylä universitet; *Andrej Scheglov*, doktorand, Institutet för allmän historia, Ryska vetenskapsakademien; *Magnus Westerlund*, doktorand, Åbo Akademi.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av Jyrki Paaskoskis (övers. Ulrika Enckell) och Hanna Pirinens (övers. Torsten Edgren) granskningar.

Innehåll

Globalisering och företagsledarskap i Finland och Sverige. Av Sven Nordlund	1
Susanna Fellman : Finska industriledares utlandserfarenhet och näringslivets tidiga internationalisering	7
Richard Palmer : Globalisering av företag i ett långt perspektiv. Exempel från den svenska industrins utlandsexpansion under 1900-talet	26
Översikter och meddelanden	
Erikskrönikan i rysk översättning. Av Andrej Scheglov	40
Hur gick det sen? Den grafiska industrin på de avträdde områdena i Karelen och dess nyetablering i det övriga Finland. Av Lars-Folke Landgrén	45
Granskningar	
Markus Hiekkänen : Suomen kivikirkot keskiajalla. Av Hanna Pirinen	54
Asser Amdisen, Til nytte og fornøjelse. Johann Friedrich Struensee 1737–1772. Av Mattias Legné r	57
Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt (red.): Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772. Av Åsa Karlsson Sjögren	59
Martin Hårdstedt : Om krigets förutsättningar. Den militära underhållsproblematiken och det civila samhället i norra Sverige och Finland under Finska kriget 1808–09. Av Jyrki Paaskoski	64
Per Schybergson (red.): Terror och tragik. Helsingfors och Sibbo våren 1918. Anteckningar av Gerda Schybergson . Av Magnus Westerlund	68
Timo Vihavainen (toim.): O. W. Kuusinen ja Neuvostoliiton ideologinen kriisi 1957–1964. Av Aleksander Kan	71
Erkki Teräväinen : Lavastettu rinnakkaiselo. Suomen ulkopoliittikka johtavassa länsisaksalaislehdissä 1955–1962. Av Lars-Folke Landgrén	74
Från fältet	80

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet

Internet: <http://pro.tsv.fi/historisk-tidskrift>

Prenumerationspris 2004: 30 €, Postgiro 800014-952637.

För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 10 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.